

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Osmanlı Diyarbekir’nde Köle ve Cariyeler (18. ve 19. yy.)

Slaves and Female Slaves at Ottoman Diyarbekir (18th and 19th Centuries)

Ümit GÜLER*

Öz: Osmanlı coğrafyasının muhtelif yerlerindeki kölelik ve cariyelik uygulamaların konu edinen birçok araştırma gerçekleştirilmesine rağmen Osmanlı’nın önemli bir eyalet merkezi olan Diyarbekir’deki köle ve cariyelerin şimdiye kadar herhangi bir araştırmaya konu edilmemesi mühim bir noksanlıktır. Bu ihtiyaçtan hareketle meydana gelen bu çalışmada, Osmanlı Diyarbekir’indeki köle ve cariyelere dair oldukça kıymetli veri ve bulgulara ulaşılmıştır. 18. ve 19. yüzyıl Diyarbekir (Âmid) şer’iye sicillerinde tespit edilen köle ve cariyelerin sayısı 159’dur. İlgili dönem Diyarbekir’inde köle ve cariyelerin pek fazla bulunmadığı ortaya çıkmıştır. Buna paralel olarak köle ve cariyeye sahibi kişilerin genelde ağa, bey, efendi gibi unvanları haiz ve genel itibarıyla zengin ve mevki sahibi oldukları gözlenmiştir. Araştırma, ilgili dönemde cariyelerin kölelere nazaran çok daha fazla talep gördüğünü ve insanların kölelerden ziyade cariyeye edindiklerini ortaya koymuştur. Nitekim bu dönemde cariyeye sayısı kölelerin yaklaşık olarak iki katıdır. Bununla birlikte cariyeler kölelere nazaran çok daha az azat edilmişlerdir. Tespit edilen tüm köle ve cariyelerin yaklaşık üçte birinin azatlı olduğu ve bunların hür bireyler olarak toplumun ekonomik ve sosyal hayatına başarıyla entegre oldukları tespit edilmiştir.

İlgili dönemdeki köle ve cariyelerin kahir ekseriyeti Müslüman olmakla beraber bazı gayrimüslim köle ve cariyelere de rastlanmıştır. İlgili sicillerde yer alan kimi belgelerden köle ve cariyelerin etnik kökenlerine veya müntesibi oldukları milletlere dair bilgiler de elde edilebilmiştir. Bu hususta diğer belgelerden de istifade edilebildiği gibi bilhassa terake kayıtları oldukça aydınlatıcı olmuştur. İlgili sicillerde toplam 64 köle ve cariyenin kökeni hakkında bilgi tespit edilmiştir. Bu bilgilere göre 7 köle ve 16 cariyeye Yezidi kökenlidir. Bu da oran itibarıyla %35.93’e tekabül ederek ilgili dönemdeki köle ve cariyelerin oransal açıdan en büyük grubunu oluşturmaktadır. Yezidiler’den sonra en büyük ikinci grubu %23.43’lük (2 köle ve 13 cariyeye) oranla Acem kökenliler takip etmektedir. Üçüncü sırada ise %15.62’lik oranla Gürcüler (4 köle ve 6 cariyeye) ve Araplar (siyahiler) (2 köle ve 8 cariyeye) yer alır. Dördüncü sırada da 3 cariyeyeyle (%4.68) Habeş asıllılar bulunmaktadır. Bunların akabinde de birer cariyeye Berberi, Bornavi (?) ve bir köleyle Ermeni kökenliler gelmektedir.

Normal şartlarda bir Müslümanın esir alınıp köleleştirilmesi İslâm hukukuna göre caiz değilse de ilgili sicillerde rastlanan Acem köle ve cariyelerin Müslüman kökenli olma ihtimalleri vardır. Osmanlı’da 16. ve 18. yüzyıllar arasında İranlı savaş esirlerinin köleleştirilebildikleri ve bu uygulamanın Kanûnî (hs. 1520-1566) döneminde başladığı ifade

* Doç. Dr., Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı, umit.guler@batman.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0828-4197

edilmiş olsa da bu uygulamanın başlangıç ve gelişim süreci üzerine henüz yeterli araştırmaların yapılmadığı gözlenmiştir. Ancak incelemiş olduğumuz dönemi de içine alan 18. yüzyıl itibarıyla Şii Acemler'in köleleştirilebildikleri söylenebilir. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin tebaası durumunda olan kimi Yezidi toplulukların isyanları sebebiyle köleleştirilebildikleri de ortaya çıkmıştır.

İncelenen belgeler, Osmanlı Diyarbakiri'nde azatlılar için köle veya cariyeye lakaplarının kullanıldığını ortaya koymuştur. Bu dönemde kölelerin neredeyse tamamen erkekler tarafından kullanıldığı, cariyeye edinme hususunda da erkeklerin baskın biçimde önde olduğu, ancak kadınların da dikkate değer bir oranda (%22.62) cariyeye edindikleri ortaya çıkmıştır. Bu da ilgili dönemde bazı kadınların cariyeye edinebilecek bir statü ve ekonomik güç sahibi olduklarına işaret etmektedir. Bu dönemde kadınların cariyeleri daha çok ev işlerinde hizmetkâr olarak kullandıkları anlaşılmıştır.

İlgili belgeler Osmanlı Diyarbakiri'nde gayrimüslimlerin köle veya cariyeye sahibi olduğuna yönelik net bir bilgi içermemektedir. Bu dönemde köle veya cariyeye sahibi gayrimüslimler varsa bile bunların son derece sınırlı bir düzeyde olduğu söylenebilir.

Bu dönemde gerek köle ve cariyelerin sahiplerine gerekse sahiplerin köle ve cariyelerine yönelik herhangi bir şikâyetleri vaki olmamıştır. İlgili belgelerde birkaç firar vakasının dışında köle ve cariyelerden sadır olan veya onlara yönelik herhangi bir suç hadisesine rastlanmamış olması dikkat çekici bir bulgu olarak ortaya çıkmıştır.

Döneme ait sicillerde dikkati celbeden bir diğer husus da köle ve cariyelerden sadır olan veya onlara yönelik herhangi bir şiddet eylemine rastlanmamış olmasıdır. Bir diğer ifadeyle bu dönemde köle ve cariyeler tarafından gerçekleştirilen veya onlara yönelik cinayet, yaralama, darp ve benzeri herhangi bir şiddet vakası tespit edilememiştir. Hâlbuki Osmanlı coğrafyasının farklı yerlerinde böylesi vakalara oldukça sık rastlanabilmektedir. Bu durum Osmanlı Diyarbakiri'nde köle ve cariyelere genel anlamda iyi davranıldığına ve umumi bir mağduriyetlerinin bulunmadığına işaret etmektedir.

İlgili sicillerdeki azatlı köle ve cariyelerin büyük bir kısmının hangi yolla azat edildiğine dair bilgi verilmiyorsa da doğrudan veya dolaylı olarak azat yöntemlerine temas edilen belgelerden hareketle bu dönemde köle ve cariyeye azadında en çok tercih edilen yöntemin gönüllü azat olduğu ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan köle veya cariyelere yönelik İslâmî bakış açısının toplum üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Köle ve cariyelerini azat eden çok sayıda kişinin azatlıktan kurtulup yeni bir hayat kuracak olan eski köle ve cariyelerine vasiyet yoluyla maddi yardımda bulduklarını gösteren birçok örnek tespit edilmiştir. Köle ve cariyelerini Allah rızası için azat eden bu kimselerin azatlılarına maddi yardımda bulunmuş olmaları dikkat çekici bir durumdur. Belgelerin geneli onların sahipleri tarafından ailenin bir ferdi olarak telakki edildiklerini düşündürmektedir. Araştırma neticesinde devletin geneline nazaran Diyarbakir'deki köle ve cariyelerin durumlarının genel itibarıyla daha iyi olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Tarih, Kölelik, Cariyelik, Osmanlı, Diyarbakir.

Abstract: Although many studies related to male and female slaves in various parts of the Ottoman geography were carried out, it is a significant shortcoming that the slaves and concubines in Diyarbakir, where an important province center of the Ottoman Empire was located, have not been subject to any research until now. In this study, based on the urgent research needed mentioned above, very valuable data and findings about slaves and concubines in the Ottoman Diyarbakir were obtained. The number of slaves and concubines identified in the 18th and 19th centuries Diyarbakir (Âmid) kadi registers is 159. It was revealed that there were not many slaves and concubines in this

relevant period of Diyarbakir. It was found that approximately one-third of all slaves and concubines identified became free, and they were successfully integrated into the economic and social life of the society as free individuals.

Although the overwhelming majority of the slaves and concubines in the relevant period were Muslim, some non-Muslim slaves and concubines were also found. Information on the ethnic origins of slaves and concubines or the nations they belong to could also be obtained from some documents in the relevant registries. As it is possible to benefit from other documents in this regard, especially the estate records, they were found to be very informative and illuminating. Information on the origins of a total of 64 slaves and concubines has been identified in the relevant registries. According to this information, 7 slaves and 16 concubines are of Yazidi origin. This corresponds to 35.93% in proportion and constitutes the proportionally largest group of slaves and concubines in the relevant period. The second-largest group after Yazidis is followed by Persians with a rate of 23.43% (2 slaves and 13 concubines). Georgians (4 slaves and 6 concubines) and Arabs (blacks) (2 slaves and 8 concubines) take third place with a rate of 15.62%. The Ethiopian descent is in fourth place with 3 concubines (4.68%). This is followed by one concubine of possibly Berber or Bornavi descent and one slave of Armenian descent.

Although taking a Muslim captive and enslaving a Muslim is not permissible according to Islamic law under normal conditions, there is a possibility that Persian slaves and concubines, which are encountered in the relevant records, are of Muslim origin. Although it was stated that Iranian prisoners of war could be enslaved between the 16th and 18th centuries in the Ottoman Empire and this practice started in the period of Kanûnî (r. 1520-1566), it has been observed that sufficient research has not yet been carried on the initiation and development process of this practice. However, it can be maintained that as of the 18th century, which includes the period we have examined, Persian Shias were enslaved. In addition, research revealed that some Yazidi communities, who were the subjects of the Ottoman Empire, could also be enslaved in case of them being active in rebellion against the Empire.

The examined documents revealed that the nicknames used for the slave or the concubine were later used for the freed people in the Ottoman Diyarbakir. During this period, it was revealed that most slaves were almost entirely owned by men, men were dominant in acquiring concubines, yet the research demonstrates that women also acquired concubines at a considerable rate (22.62%). This indicates that some women in the relevant period had the status and economic power to acquire concubines. The research from this period verifies that these women mostly used these concubines as housekeepers.

The relevant documents do not contain clear information on whether non-Muslims were slaves or concubines in Ottoman Diyarbakir. In fact, if there were even non-Muslims who owned slaves or concubines during this period cannot be said for certain, but at any rate, if that was the case then they were at a very limited level.

During this period, there were no complaints of slaves and concubines against their owners, or complaints by the owners against their slaves and concubines. It is a striking finding that in the relevant documents, apart from a few runaway cases, no criminal incident or a crime against slaves and concubines was encountered.

Another point that draws attention in the records of the period is that no acts of violence against masters or slaves and concubines were encountered. In other words, during this period, no murder, injury, assault, or similar violence cases were detected concerning slaves and concubines. However, such cases can be encountered quite frequently in different parts of Ottoman geography. This situation indicates that slaves and concubines

were treated well in general in Ottoman Diyarbakir and they did not appear to have a general grievance.

Although there is no information about the method by which a large part of slaves and concubines were freed in the relevant registries, it has been revealed that the most preferred method in the freedom of them was voluntary emancipation. In this respect, it can be said that the Islamic perspective towards slaves or concubines has an impact on society. Many examples have been identified showing that a large number of people who freed slaves and concubines gave financial aid to their former slaves and concubines, who would be emancipated and established a new life, through a will. Remarkably, these people who freed slaves and concubines for the sake of Allah also gave financial aid to these freed people. Most of the documents suggest that they were considered as members of the family by their owners. As a result of this research, it can be maintained that the conditions of slaves and concubines in Diyarbakir were generally better than the state of slavery in general.

Keywords: Social History, Slaves, Female Slaves, Ottoman, Diyarbakir.

Giriş

İnsanın bir diğer insanı köle veya cariyeye edinmesi modern öncesi bilinen hemen tüm toplum ve kültürlerde var olmuştur. Öyle ki bu uygulama, insanlık tarihinin evrensel bir realitesi hâlini almıştır.¹ Ancak söz konusu edilen yer ve zamana göre köle ve cariyelere yönelik yaklaşım biçimleri ve onlarla kurulan ilişkilerin niteliği oldukça değişkendir. Binaenaleyh hukuki bir statü olarak Osmanlı Devleti'nde de çağdaşı olan diğer devletlerdeki gibi bir kölelik ve cariyelik uygulaması cariydi. Fakat kimi araştırmacıların da ifade ettikleri üzere Osmanlı'daki kölelik ve cariyelik, Batılı devletlere nazaran daha ılımlı ve iyi bir niteliktedir.² Hatta aradaki bu niteliksel farklılıktan ötürü Osmanlı kölelik sisteminin ilgasının, Batılı ülkelere nispetle daha geç ve ağır gerçekleştiği söylenebilir.³

Fransız İhtilali'nin de etkisiyle kölelik ilk olarak 1794 yılında Fransa'da kaldırılmış ve bunu 1807 yılında İngiltere takip etmiştir. Köleliğin Avrupa'dan tamamen tasfiye edilmesi ise 19. yüzyılın sonlarını bulmuş⁴ ve İslâm ülkelerinde de bu süreç 20. yüzyılın ortalarında tamamlanmıştır.⁵ Osmanlı'da köleliği kaldırmaya dönük ilk adım Sultan Abdülmecid (hs. 1839-1861) tarafından 1847 yılında İstanbul köle pazarının kapatılmasıyla atılmıştır. Bunu 19. yüzyılın sonlarına kadar atılan diğer hukuki adımlar takip etmiş ve 1909 yılındaki son yasal düzenlemeyle Kafkasya bölgesinden yapılmakta olan beyaz köle ticareti de yasaklanmıştır.⁶ Ancak bu yasaklamalara rağmen köle ticaretinin az da olsa imparatorluğun sonuna kadar devam ettiği bilinmektedir.⁷

Osmanlı'da köle ve cariyelerin toplumun derinlerine nüfuz ederek hayatın vazgeçilmez bir parçası hâlini aldığı ifade edilmektedir.⁸ Zira onlar büyük oranda ev hizmetlerinde kullanılmakla birlikte⁹ askerî ve iktisadi sahalarda da istihdam edilmişlerdir ve oldukça kıymetlidirler.¹⁰ Dolayısıyla Osmanlı'da kölelik ve cariyelik bilhassa sosyal tarih araştırmaları açısından oldukça önemli bir kurumdur. İhtiva ettiği bu öneme binaen mevzuya dair araştırmalarda son yıllarda ciddi bir hareketliliğin söz konusu olduğu söylenebilir.¹¹

Osmanlı sosyal hayatı içerisinde dinamik ve değişken bir yapı arz eden ve dolayısıyla muhtelif yer ve zamanlarda farklılıklar ihtiva edebilen bu müessese üzerine yapılan çalışmalar henüz yeterli birikime ulaşabilmiş değildir. Hâlbuki Osmanlı'daki kölelik ve cariyelik

1 Lewis, *Race And Slavery*, s. 3; Toledano, *As if Silent And Absent*, s. 115.

2 Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 4; Sak, *Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler*, s. 16-7; Ekin, "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuk Kazasında Kölelerin Toplumsal Statüsü", s. 206.

3 Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 233.

4 Sak, *Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler*, s. 9; Hamidullah – Aydın, "Köle", s. 245.

5 Hamidullah – Aydın, "Köle", s. 246.

6 Sak, *Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler*, s. 19; Hamidullah – Aydın, "Köle", s. 245.

7 Engin, "Köle", s. 248.

8 Şen, *Osmanlı'da Köle Olmak*, s. 11.

9 Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu*, s. 14.

10 Şen, *Osmanlı'da Köle Olmak*, s. 11.

11 Literatür değerlendirmesi için bk. Yaşa, "Efendi-Köle İlişkisi Bağlamında Şeyhülislâm Fetvaları", s. 210.

müessesinin tam anlamıyla ortaya konulabilmesi için Osmanlı coğrafyasının farklı yer ve zamanlarını konu edinen araştırmalara ihtiyaç duyulduğu açıktır. Bunun yanı sıra mevzuunun Osmanlı şehir tarihi araştırmaları açısından da ayrı bir önemi vardır. Zira bir şehrin sosyal ve iktisadi tarihinin aydınlatılmasında, ilgili dönemin sosyal ve iktisadi yapısının önemli bir uzvu olan kölelik ve cariyelik uygulamalarının ortaya çıkarılması elzemdir. Bu çerçevede stratejik konumu ve kozmopolit yapısıyla Osmanlı'nın en önemli eyaletlerinden birinin merkezi olan Diyarbakır (Âmid)¹² şehrindeki kölelik ve cariyelik uygulamalarının gün yüzüne çıkarılması büyük bir ehemmiyeti haizdir. Zira buradaki köle ve cariyeler, şimdiye kadar müstakil olarak herhangi bir araştırmaya konu olmamıştır. Konuya dair mevcut bilgilerin sadece bir çalışmada değinilme suretiyle yer aldığı, onların da son derece sınırlı ve yüzeysel olduğu tespit edilmiştir.¹³ Dolayısıyla mevzuun henüz aydınlatılmamış olması bu çalışmanın ortaya çıkış sebebini teşkil etmiştir.

Araştırmanın amacı, döneme ait Diyarbakır şer'iyeye sicilleri ışığında ilgili dönem Diyarbakır'ındaki köle ve cariyelerin sosyal ve iktisadi durumlarına ışık tutmaktır. Çalışmanın veri kaynağını 18. ve 19. yüzyıla ait Diyarbakır (Âmid) şer'iyeye sicilleri oluşturmaktadır.¹⁴ Zira şer'iyeye sicilleri, ihtiva ettiği zengin ve mevsuk malumat sebebiyle, bilumum Osmanlı sosyal tarihi çalışmalarında olduğu gibi,¹⁵ Osmanlı kölelik araştırmalarında da büyük bir önemi haizdir.¹⁶ Sicillerde rastlanan köle ve cariyeler, gündelik yaşamın tabii seyri içerisinde, kimi zaman ticari bir meta olarak kimi zaman da herhangi bir hukuki meselede doğrudan veya dolaylı olarak belgelere yansımışlardır. İlgili tüm sicil kayıtlarının incelenmesiyle elde edilen veri ve bulgular, sosyal tarih perspektifiyle değerlendirilerek köle ve cariyelere dair oldukça kıymetli görünümler ortaya koymuştur.

1. Kimlikleri Bakımından Köle ve Cariyeler

Döneme ait sicil kayıtlarında azatlılar da dâhil olmak üzere toplam 159 köle ve cariyeye tespit edilmiştir. Bunların 56'sı (%35.22) köle, 103'ü (%64.77) de cariyedir. Dolayısıyla ilgili dönem Diyarbakır'ında kölelere nispetle cariyelerin çok daha fazla tercih edildiği ortaya çıkmaktadır. Zira mezkûr oranlardan da gözlenebileceği üzere cariyeler yaklaşık olarak

12 Diyarbakır'ın Osmanlılar döneminde idari, askerî ve bilhassa kültürel açıdan oldukça önemli bir merkez olduğu bilinmektedir (Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s. 23). Osmanlı Diyarbakır hakkında geniş bilgi için bk. Göyünç, "Diyarbakır", s. 466-9.

13 Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s. 179-81.

14 Araştırmamıza katkı sunabilmesi açısından ilgili döneme ait Diyarbakır Ahkâm Defterleri de incelenmiştir; fakat konuya dair herhangi bir malumat bulunamamıştır. İncelenen Diyarbakır (Âmid) şer'iyeye sicilleri 1135/1723 ile 1299/1882 yılları arasına ait kayıtları ihtiva eden 3789, 3828, 3709, 3712, 3754, 3756, 3744, 3714, 3773, 3796, 3743, 3757, 3675, 3753, 3725, 3785, 3823, 3749, 3797, 3798, 3698, 3750, 3716, 3787, 3746, 3745, 3685, 3742, 3718, 3767, 3741, 3791, 3726, 3800, 3731, 3747, 3804, 3760, 3768, 3803, 3707, 3680, 3702, 3774, 3775 numaralı defterlerden oluşmaktadır.

15 Uğur, "Şer'iyeye Sicilleri", s. 8.

16 Araz, "Cariyeler, Efendiler ve Pusuda Bekleyenler", s. 236; Ayrıca bk. Canatar, "Şer'iyeye Sicillerinde Köle Ticareti ve Köle Muamelelatı Çerçevesinde Düzenlenen Belgeler", s. 38.

kölelerin iki katıdır. Bu sonuç, Osmanlı coğrafyasında cariyelerin kölelerden daha fazla olduğuna yönelik tespiti¹⁷ doğrulamaktadır. Ancak bu hususta genelleme yapmamak daha doğrudur. Zira bu yargının geçerli olmadığı yerler de bulunmaktadır.¹⁸ Kimi araştırmalarda taşra kesiminde kölelerin cariyelerden daha fazla olduğu ifade edilmiş olsa da¹⁹ Diyarbekir'deki mezkûr durumun bu genellemeyi de geçersiz kıldığı anlaşılmaktadır. Kimi yerleşim yerlerinde kölelerin kimilerinde ise cariyelerin çoğunlukta olması, onların kullanıldıkları alanlarla doğrudan ilgilidir. Örneğin daha çok bağ-bahçe gibi beden gücüne dayalı işlerde istihdam ediliyorlarsa köleler, ev hizmetlerinde kullanılıyorlarsa cariyeler tercih edilmiştir.²⁰

Tablo 1: Köle ve Cariyelerin Sayı ve Oranı

	Sayı	Oran
Köle	56	%35.22
Cariye	103	%64.77
Toplam	159	

İlgili dönem Diyarbekir'indeki köle ve cariyelerin azatlı olup olmamaları yönünden kendi içlerindeki dağılıma temas edilecek olursa sözü edilen 159 köle ve cariyenin 52'sinin (%32.70) azatlı, 107'sinin de (%67.29) köle ve cariye durumunda olduğu söylenebilir. Ayrıca tespit edilen tüm köle ve cariyelerin %32.70'inin azatlı olması bu dönemde köle ve cariyelerin dikkate değer bir oranda azat edildiklerini ortaya koymaktadır. Ancak bu noktada, dikkat çekici bir biçimde kölelerin, cariyelere nispetle çok daha fazla azat edildikleri ortaya çıkmaktadır. Zira sicillerde yer alan 56 kölenin 30'u (%53.57) azatlı iken 103 cariyenin sadece 22'si (%21.35) azatlıdır. Ortaya çıkan bu netice, ilgili dönem Diyarbekir'inde kölelerin cariyelere nispetle çok daha fazla azat edildiklerini göstermektedir. Görüldüğü üzere bu dönemde cariye sayısı köle sayısının yaklaşık iki misli olmasına rağmen cariyelerin azat edilme oranları kölelerin azat edilme oranlarının yarısından da azdır. Bu da ilgili dönem Diyarbekir'inde cariyelerin kölelere nazaran daha fazla rağbet gördüğüne ve insanların cariyelerini azat etmeye pek hevesli olmadıklarına işaret etmektedir. Bu neticenin muhtemel sebepleri üzerinde ileride ayrıca durulacaktır.

Tablo 2: Hürriyet Durumları Açısından Köle ve Cariyeler

	Azatlı olan	Azatlı olmayan	Toplam
Köle	30 (%53.57)	26 (%46.42)	56
Cariye	22 (%21.35)	81 (%78.64)	103
Toplam	52 (%32.70)	107 (%67.29)	159

17 Toledano, *Slavery and Abolition*, s. 6; ayrıca bk. Şen, *Osmanlı'da Köle Olmak*, s. 18.

18 Çelik, *Osmanlı Devleti'nde Kölelik*, s. 157; Ayrıca bk. Güler, "Kıbrıs Tereke Kayıtlarında Köleler", s. 111.

19 Çelik, *Osmanlı Devleti'nde Kölelik*, s. 157.

20 Benzer bir değerlendirme için bk. Çelik, *Osmanlı Devleti'nde Kölelik*, s. 157; Şen, *Osmanlı'da Köle Olmak*, s. 78.

Döneme ait ilgili belgelerde çok sayıda köle ve cariye ismine rastlanmıştır. Tespit edilen köle ve cariye isimleri aşağıda tablo hâlinde gösterilmiştir. Gelenek olduğu üzere Osmanlı'da köle ve cariyelere Müslüman olduklarında genellikle yeni İslâmi veya İslâm kültürüne uygun isimler verilmiştir.²¹ Anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı Diyarbekiri'ndeki köle ve cariyeler için de uygulama bu yöndedir. Ancak aşağıdaki tablodan da gözlenebileceği üzere köle isimleri genellikle İslâm geleneğinde yaygın kullanıma sahip isimler iken cariye isimleri böyle değildir. Fakat bu durum Osmanlı genelindeki tüm cariyeler için geçerli olup Diyarbekir'e özgü değildir.²²

Tablo 3: Köle ve Cariyelerin İsimleri

Köle	Sy.	Köle	Sy.	Cariye	Sy.	Cariye	Sy.	Cariye	Sy.
Ali	5	Süleyman	8	Hadice	2	Mahbûbe	5	Rüstem	3
Mehmed	4	Hasan	6	Behçet	2	Mehpare	3	Peri	1
Hüseyin	2	Yusuf	3	Hanım	2	Süllemi	1	Fehmi	1
Selim	2	Şakir	2	Leyla	1	Hanife	1	Sadık	1
Mustafa	2	Sadık	1	Gülnaz	1	Bahtiyar	1	Şehûse	1
Reşid	2			Güllü	1	Müşerref	1	Melaneka	1
Ahmed	2			Kadire	1	Seyyidi	1	Selur	1
İsmail	1			Gülşen	1	Nezirgâh	1	Mazbut	1
Vartan	1			Mümtaze	1	Ruşen	1	Esper	1
Mehmed Said	1			Esir	1	Âlicenab	1	Hürrem	1
Esper	1			Nabi	1	Nihan	1	Musli	1
Osman	1			Yasemin	1	Meryem	1	Sabit	1
Dilâver	1			Nazargâh	1	Gülfidan	1	Rakik	1
Kasım	1			Nevcivan	1	Serfiraz	1	Gülsüm	1
Reyhan	1			Hâtem	1	Hayırkadem	1	Tevfik	1
Bilal	1			Fâtıma	1	Gonca	1		

İlgili dönem Diyarbekir'inde köle ve cariyelerin neredeyse tamamen Müslüman oldukları anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra nadiren de olsa bazı gayrimüslim köle ve cariyelere de rastlanmıştır.²³ İlgili sicillerde rastlanan Acem köle ve cariyelerin Müslüman kökenli olma ihtimalleri vardır.²⁴ Fakat normal şartlarda bir Müslümanın esir alınıp köleleştirilmesi İslâm hukukuna göre caiz değildir. Zira köleleştirme sadece gayrimüslimler için söz konusu olabilir.²⁵ Osmanlı'da 16. ve 18. yüzyıllar arasında İranlı savaş esirlerinin köleleştirilebildiği-

21 Geniş bilgi için bk. Engin, *Osmanlı Devleti'nde Kölelik*, s. 149 vd.

22 Çakır, "Osmanlı Toplumunda Köle ve Cârîyeler", s. 207.

23 Bir köle ve bir cariye tespit edilmiştir. Cariye için bk. DŞS (Diyarbekir-Âmid Şer'iyeye Sicilleri), 3707, 76b-1.

24 Faroqhi, *Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, s. 183; Tanıdı, "Kadı Sicilleri'ne Göre Rusçuk'ta Köleler ve Cariyeler", s. 223.

25 Geniş bilgi için bk. Birsin, "İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirlerine Uygulanan Yaptırımların Analizi", s. 182.

leri ve bu uygulamanın Kanûnî (hs. 1520-1566) döneminde başladığı ifade edilmiş olsa da²⁶ bu uygulamanın başlangıç ve gelişim süreci üzerine henüz yeterli araştırmaların yapılmadığı gözlenmektedir. Ancak incelemiş olduğumuz dönemi de içine alan 18. yüzyıl itibarıyla Şii Acemler'in köleleştirilebildikleri açıktır. Zira mezkûr dönemde bu durumu net biçimde ortaya koyan fetvalar,²⁷ şer'iyeye sicili²⁸ ve mühimme kayıtları²⁹ olduğu gibi Osmanlı ve İran arasında gerçekleşen, köleleştirilen esirlerin serbest bırakılmasına dair birçok yazışma da bulunmaktadır.³⁰

Acem esirlerin köleleştirilebileceğine dair verilen fetvaların temel gerekçesi, onların Râfızîliğine ve başta ilk halifeler olmak üzere birçok sahabeye sebb/küfür etmelerine dayanmaktadır.³¹ Ayrıca bu yöndeki fetvaların çıkartılmasında dinî mülahazaların yanı sıra siyasi ve askeri kaygıların da etkili olduğu ifade edilmektedir.³² Bu uygulamanın 18 Cemaziyevvel 1149/24 Eylül 1736 tarihine kadar devam ettiği bilinmektedir. Bu tarihte Osmanlı ile İran arasında bir anlaşma sağlanarak Osmanlı topraklarındaki İranlı Müslüman esirlerin serbest bırakılması karara bağlanmış ve bundan sonra Müslüman Acem esirlerin alınıp satılması yasaklanmıştır.³³ Ancak yasak öncesi dönemde köleleştirilmiş İranlı esirlerin tamamı anlaşma sonrasında özgürlüklerini elde edememişlerdir. Kimi ahali nadiren de olsa bu yasağa rağmen elleri altındaki köleleri kullanmaya veya alım satıma konu etmeye çalışmışlardır.³⁴ Araştırmamızda ortaya çıkan bulgular da bu yöndedir. Zira ilgili sicillerde rastlanan Acem köle ve cariyelerin bir kısmı 1736 sonrasına ait sicillerde yer almıştır. Ancak 1760 sonrasında -birkaç vaka dışında- Acem köle ve cariyelere neredeyse hiç rastlanmamaktadır. Bu da söz konusu yasal düzenlemenin hemen olmasa da zaman içerisinde etkili sonuçlar verdiğine işaret etmektedir.

26 Sak, "İranlı Kölelerin Satışının Yasaklanması ile İlgili Fermanlar", s. 259.

27 "Diyarları dâr-ı harb ve ahâlisi ehl-i mürted hükmünde olan revâfiz-i acem diyarı üzerine seyyid-i selâtin ve imam-ı'l-müslimin olan padişahımızın taraf-ı bâhiriş-şeriflerinden tayin olunan asker-i İslâm'dan Zeyd ol diyara varıp Amr-ı râfizinin küfrü mucib rafz itikadıyla mu'tekide olan zevcesi Hind-i râfizeyi istirkâk ve dar-ı İslâm'a ihraç ettikten sonra Hind rafz itikadından tevbe ve rücu edip ehl-i sünnet ve cemaat mezhebinin mu'tekide olduktan sonra Zeyd Hind'i bilâ-nikâh mülk-i yemin ile vat' etmek helal olur mu? El-Cevab: Olur." Mezkûr fetva ve bu yönde verilen diğer fetvalar için bk. Yenişehirli, *Behcetü'l-Fetâvâ*, s. 191.

28 "... İrân ahâlisi mukaddema sahabe-i kirâm radiyallahu Teâlâ anhüm hazerâtuna itâle-i lisân ider râfiziler olduklarına binaen bundan akdem üzerlerine varılmasının meşruiyetini mübeyyin verilen fetevâ-yı şerifede ahâli-i merkumundan sebbi ve refzi zâhir olan rical umumen katl ve ancak o makûle sebbâb-ı râfizilerin nisâ ve sıbyanları istirkâk ve esir olunup içlerinde bulunan ehl-i sünnete ve kezalik neseb ve refzi zahir olmayanlara ve hususan itre-i tahire-i nebeviyyeye intisab iddiasında olanlara kat'a taarruz olunmamak tenbihleri sâlifü'z-zikr fetevâ-yı şerifede musarrah iken..." (1149/1736). Sicil kaydının tamamı ve benzer içeriğe sahip diğer sicil örnekleri için bk. Sak, "İranlı Kölelerin Satışının Yasaklanması ile İlgili Fermanlar", s. 261 vd.; Osmanlı'da Ehl-i Sünnet dışındaki bazı grupların ve Şii Acemler'in Râfizi olarak adlandırıldıkları bilinmektedir. Geniş bilgi için bk. Öz, "Rafiziler", s. 397.

29 Tuğluca – Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Savaş Esirlerinin İadesi", s. 61-2.

30 Tuğluca – Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Savaş Esirlerinin İadesi", s. 58 vd.

31 Tuğluca – Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Savaş Esirlerinin İadesi", s. 60-1.

32 Tuğluca – Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Savaş Esirlerinin İadesi", s. 71.

33 Geniş bilgi için bk. Sak, "İranlı Kölelerin Satışının Yasaklanması ile İlgili Fermanlar", s. 260; Tuğluca – Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Savaş Esirlerinin İadesi", s. 61 vd.

34 Tuğluca – Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Savaş Esirlerinin İadesi", s. 63-4.

Döneme ait kimi belgelerde kölelerin kimlik bilgileri paylaşılırken saç, göz ve boy gibi fiziksel özelliklerine de yer verilebilmiştir.³⁵ Ancak bu gibi bilgilerin zikredilmesinde titiz davranılmadığı ve çoğu zaman köle ve cariyelerin fiziksel özelliklerine değinilmediği söylenebilir. Bu durumun belgelerin düzenleniş amaçlarıyla ilgili olduğu muhtemeldir.

İlgili sicillerde yer alan kimi belgelerden köle ve cariyelerin etnik kökenlerine veya müntesibi oldukları milletlere dair bilgiler de elde edilebilmiştir. Bu hususta diğer belgelerden de istifade edilebildiği gibi bilhassa tereke kayıtları oldukça aydınlatıcı olmuştur. İlgili sicillerde toplam 64 köle ve cariyenin kökeni hakkında bilgi tespit edilmiştir. Bu bilgilere göre 7 köle ve 16 cariyeye Yezidi³⁶ kökenlidir. Bu da oran itibarıyla %35.93'e tekabül ederek ilgili dönemdeki köle ve cariyelerin oransal açıdan en büyük grubunu oluşturmaktadır. Yezidiler'den sonra en büyük ikinci grubu %23.43'lük (2 köle ve 13 cariyeye) oranla Acem kökenliler takip etmektedir. Üçüncü sırada ise %15.62'lik oranla Gürcüler (4 köle ve 6 cariyeye) ve Arablar (siyahiler)³⁷ (2 köle ve 8 cariyeye) yer alır. Dördüncü sırada da 3 cariyeye (%4.68) Habeş asıllılar bulunmaktadır. Bunların akabinde de birer cariyeye Berberi, Bornavi? ve bir köleyle Ermeni kökenliler gelmektedir.

Tablo 4: Milliyetleri Bakımından Köle ve Cariyeler

	Yezidi	Acem	Gürcü	Arab	Habeşi	Berberi	Bornavi	Ermeni
Köle	7	2	4	2	-	-	-	1
Cariye	16	13	6	8	3	1	1	-
Toplam	23 %35.93	15 %23.43	10 %15.62	10 %15.62	3 %4.68	1 %1.56	1 %1.56	1 %1.56

İlgili dönem Diyarbekir'inde Yezidi ve Acem köle ve cariyelerin çoğunlukla yer almasının en önemli sebeplerinden birisi muhtemelen mezkûr gruplara olan coğrafi yakınlıktır. Zira bilhassa Yezidiler'in Diyarbekir'e oldukça yakın bölgelerden temin edildikleri anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra köle ve cariyelerin kökenlerine dair dikkat çekici bir diğer görünüm de Arap ve Habeşilerin teşkil ettiği siyahilerin pek fazla olmamasıdır. Hâlbuki Osmanlı'da siyahi köle ve cariyelerin talep gördüğü ve ciddi bir oranda oldukları bilinmektedir.³⁸ Zira Osmanlı'da beyaz tenli köle ve cariyeler genel itibarıyla siyahilerden daha pahalıdır.³⁹

35 DŞS, 3754, 111b-1; DŞS, 3754, 130b-1.

36 Yezidilik inancının kökenine yönelik muhtelif tartışmalar olmakla birlikte bu inancın İslâm dini içerisinden neşet eden tasavvufi bir hareketin zaman içerisinde yozlaşmasıyla ortaya çıktığı bu alandaki araştırmacıların yaygın bir kanaatidir. Ancak günümüzde Yezidilik ile İslâm dini arasında bazı benzer kavramlar dışında herhangi bir bağlantının kalmadığı ifade edilmektedir. Geniş bilgi için bk. Okçu, *Yezidilik ve Yezidiler*, s. 139.

37 Köle veya cariyeler için kullanılan Arab tabiri siyahi (zenci) anlamındadır. Geniş bilgi için bk. Jennings, *Studies on Ottoman Social History*, s. 554.

38 Çelik, *Osmanlı Devleti'nde Kölelik*, s. 155; Jennings, *Studies on Ottoman Social History*, s. 553. Örneğin Osmanlı Kıbrıs'ındaki köle ve cariyeler üzerine yapılan bir araştırma terekelerde yer alan köle ve cariyelerin en az %75.38'inin siyahi olduğunu ortaya koymuştur (Güler, "Kıbrıs Tereke Kayıtlarında Köleler", s. 111).

39 Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 5.

Buna rağmen ilgili dönem Diyarbekir’inde beyaz tenli köle ve cariyelerin tercih edildiği, siyahilerin ise pek rağbet görmediği anlaşılmaktadır.

İlgili köle ve cariyeler genellikle alım satım yoluyla Diyarbekir’e getirilmişlerdir. Hatta mezkûr köle ve cariyeler arasında en büyük grubu oluşturan Yezidiler’e dair birçok belgede bu insanların nasıl köleleştirildiklerine ve Diyarbekir’e ne surette getirildiklerine dair de bilgiler bulunmaktadır. Örneğin 1263 (1847) yılına ait bir belgede Emine bint Mehmed Ağa’nın cariyesi olduğu anlaşılan Yezidi asıllı cariyeye mahkeme huzuruna çıkarak, Reşid Paşa⁴⁰ zamanında küçük yaşta iken, Sincar⁴¹ dağında yer alan köyünde Yezidiler’le Osmanlı birlikleri arasında bir çarpışmanın meydana geldiğini ve bunun neticesinde kendisinin ganimet olarak ele geçirilip köleleştirildiğini ifade etmektedir.⁴² Yine 1263 (1847) yılına ait bir başka belgede de Musul ahâlisinden Hüseyin b. Salih adlı kişi mahkemeye müracaat ederek bundan bir ay önce satın aldığı Yezidi asıllı cariyesinin sekiz sene önce tahminen 18 yaşlarında iken Osmanlı birlikleri ile isyan eden Sincar ahâlileri arasında meydana gelen çarpışmalarda ele geçirilerek köleleştirildiğini kayıt altına almıştır.⁴³ Döneme ait bir başka belgeden de günümüzde Batman iline bağlı bir ilçe olan Beşir’de de Yezidiler’in bulunduğu ve bunlarla devlet güçleri arasında çarpışmaların meydana geldiği ve bunun neticesinde Yezidiler’in bir kısmının köle durumuna düştüğü anlaşılmaktadır.⁴⁴

Bu noktada Osmanlı tebaası durumunda olan Yezidiler’in nasıl olup da köleleştirilebildikleri merak konusu olabilir. Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimlere dair verilen birçok şeyhülislam fetvasında devletin tebaası konumunda olan zimmilerin, buldukları yerleşim

40 Reşid Paşa, 1834 ile 1836 yılları arasında Diyarbekir valiliği yapmış bir Osmanlı sadrazamıdır. Bu kesimde bölgenin asayiş ve ıslah için gayret gösterdiği aktarılır. 1836 yılında Diyarbekir’de vefat etmiştir. Geniş bilgi için bk. Beydilli, “Reşid Mehmed Paşa”, s. 13.

41 Musul’a bağlı bir kaza (Sezen, *Osmanlı Yer Ağları*, s. 688).

42 “Câmi-i Kebir mahallesinde sâkine Emine bint Mehmed Ağa’nın hâlen câriyesi olan Yezidüyyü’l-asl gelip (?) bint Abdullah nâm bîkr-i bâliğa meclis-i şer’de bi-tav’ihâ ikrâr ve takrîr-i kelâm edip “ben Yezidüyyü’l-asl mezbûr Emine Hâtûn’un mülkü ve cariyesiyim, dilerse bey’ eylesin, dilerse istihdâm eylesin” deyü rıkkıyetini ikrâr eylediği ve “ben sıgariye hâlinde Reşid Paşa evâmında Sinca[r] dağında olan karyeleri muhârebe nehb ü gârât olundu, beni dahi ol vakit seby edip mezbûre Emine’nin zevc-i mutallıkı Hacı Monlâođlu Hacı Mehmed Ağa’ya verip ol dahi zevcesi mezbûreye verip hâlen hâlike-i memlûkesiyim” deyü ikrârı kayıd şüd” (DŞS, 3803, 3b-4).

43 “Musul ahâlisinden Hüseyin b. Salih meclis-i şer’de câriye-i memlûkesi hâzır olduğu hâlde takrîr-i kelâm edip ‘sekiz sene mukaddem isyân üzere olan Sincar ahâlileriyle müteveffâ Musulî Mehmed Paşa muhârebesinde tahmînen on sekiz yaşında olan câriye-i mezbûreyi seby ve istirkâk birle Harbendebaşı İbrahim Ağa’nın yedinde iken bundan bir ay mukaddem İbrahim Ağadan mübâya’a ve yedimde olan pençigi zâyî’ olmağla câriye-i mezbûreden suâl olunarak li-ecli’s-sened bir kıt’a hüccet-i şer’iyye matlûbumdur’ dedikte keyfiyet mezbûreden lede’s-suâl Yezidüyyü’l-asl olup Sincar muhârebesinde seby ü istirkâk olunan cevâriden olduğu zeylde muharrer şühûd muvâchesinde takrîr eylediği işbu mahalle kayıd şüd” (DŞS, 3803, 12b-2).

44 “Sa[ll]vaz ahâlisinden Hacı Ali b. Mehmed meclis-i şer’de Yezidüyyü’l-asl Seyyidi b. Abdullah ile Safirođlu Reşid ve kızı Fâtıma mahzarlarında babaları Ali dahi hâzır oldukları hâlde ‘mezbûrlar Reşid Paşa evâmında Beşiri kazâsına tâbî Razvan nâhiyesinde seby ve istirkâ[k] olan Yezidüyyü’l-asl olarak bey’ ve iştirâ olunarak tedâvül edile[rek] dokuz sene mukaddem Çermik Müdürü Hacı Ali Bey’in hizmetkârı Mehmed Osman’dan semen-i ma’lûm iştirâ ve def’-i semen ederek câriyem iken yedi sene mukaddem firâr edip el-ân merkûm Ali’nin indinde bulmamla alverilmesi matlûbumdur’ deyü ba’ded-da’vâ ve’l-istintâk merkûm Ali ve mezbûre Seyyidi sağır-i mezbûrlar ve Seyyidi müdde’i-i merkûm câriyesi olduklarını ikrâr edip” (DŞS, 3803, 10a-1).

yerinde toplu olarak devlete isyan edip muharebe edecek olurlarsa hükmen harbî durumuna düşecekleri, böylelikle çarpışma neticesinde esirlerinin köleleştirilebileceği açıkça belirtilmiştir.⁴⁵ Daha önce zikredilen kimi belgelerde de açık biçimde ifade edildiği üzere Yezidiler'le meydana gelen mezkûr çarpışmaların, onların yerleşim yerlerindeki toplu isyanı ve muharebeleri sebebiyle ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.⁴⁶ Dolayısıyla muhtemelen mezkûr esaretlerin hukuki zemini bu şekilde oluşmuştur.

Belgelere yansıyan köle ve cariyelerin ne şekilde şehre getirildiklerine dair de bazı bilgiler edinilebilmektedir. Buna göre köle ve cariyeler, zaman zaman şehir dışından sipariş usulüyle temin edildiği gibi kimi zaman da esirciler⁴⁷ vasıtasıyla tedarik edilmiştir. Nitekim döneme ait bazı belgelere esirci olduğu anlaşılan bazı kimseler yansımıştır ve bu kimseler şehir halkından olmayıp köle veya cariyeye pazarlama amacıyla dışarıdan gelmişlerdir.⁴⁸

2. Sosyal ve İktisadi Hayatta Köle ve Cariyeler

Döneme ait siciller, Osmanlı Diyarbekir'i'nde köle ve cariyelerin sosyal hayatta pek aktif ve görünür olmadıklarını ihlas etmektedir. Zira incelenen belgelerin zenginliği ve dönemin genişliği göz önünde bulundurulduğunda tespit edilen köle ve cariyelerin sayısının son derece sınırlı olduğu söylenebilir. Bu da ilgili dönem Diyarbekir'i'nde köle ve cariyeliğin yaygın olmadığına işaret etmektedir. Bunun yanı sıra tespit edilen köle ve cariyeler döneme ait sicil kayıtlarına genelde dolaylı olarak yansımışlardır. Ancak bu dolaylı yansımalarından sosyal hayattaki köle ve cariyelere dair önemli bilgiler elde edilebilmektedir. Örneğin bu dönemde köle ve cariyelere, azat olduktan sonra da bir lakap olarak köle ve cariyeye dendiği gözlemlenmektedir. Çok sayıda belgede, Köle Ahmed, Köle Süleyman veya Cariye Mahbube, Cariye Meryem gibi azatlı kimselerin isimleri bulunmaktadır. Hâlbuki muhtelif yerleri konu edinen mevcut kölelik ve cariyelik araştırmalarında böylesi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Diyarbekir'deki bu kullanım, köle ve cariyelerin azat olduktan sonra da toplum içerisinde bu ayırt edici vasıflarıyla anıldıklarını göstermektedir. Ancak bu kullanımın diğer Osmanlı belgelerinde mevcut olup olmadığı veya nerelerde bulunduğu özel olarak araştırılmalıdır. Öneme binaen azatlı köle ve cariyelerin sosyal ve iktisadi durumlarına ilerleyen kısımlarda ayrı bir başlık altında değinilecektir.

45 Düzenli, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, s. 250-1, 253.

46 DŞS, 3767, 5a-4; DŞS, 3803, 12b-2. Osmanlı Devleti ile Yezidiler'in çarpışma sebeplerine işaret eden bazı bilgiler şöyledir: İncelenen sicillerde yer almayan ancak devletin Sadrazamlık makamından Divan-ı Hümayun'a gönderilen 1210/1795 tarihli bir belgede Sincar dağları, Mardin ve Musul bölgesindeki kimi Yezidiler'in o çevrede yaşayan masum insanları katlettikleri ve bu sebeple üzerlerine askeri birliklerin gönderildiği rapor edilmiştir (Şener, *Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır Tarihi*, s. 58-9). 1252/1836 Tarihli Divan-ı Hümayun'a arz olunan bir başka belgeden de Rakka'da olan askerler için sevk edilen kimi lojistik malzemenin Yezidi eşkıyalarınca taciz edildiği ve bunlara karşı tedbir alınması gerektiği bildirilmiştir (Şener, *Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır Tarihi*, s. 69-70). Bunların haricinde Diyarbekir ahkâm defterlerinde de eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan kimi Yezidi taifelerinden bahsedilmektedir (DAD (Diyarbakır Ahkâm Defterleri), 2, 159-5; DAD, 2, 160-1; DAD, 2, 258-2).

47 Esirciler hakkında geniş bilgi için bk. Şen, *Osmanlı'da Köle Olmak*, s. 55.

48 DŞS, 3803, 24b-1.

Bu dönemde köle ve cariyelerin daha çok kimler tarafından tercih edildiği sorusu önemlidir. İlgili siciller bu açıdan incelendiğinde sahibinin ismi zikredilen köle ve cariyeye sayısının 137 olduğu görülür.⁴⁹ Bunların da 43'ü köle iken 94'ü cariyedir. 43 kölenin 41'inin sahibi erkek olup (%95.34) ikisinin (%4.65) kadındır. 94 cariyenin de 65'inin (%69.14) sahibi erkek iken 29'unun (%30.85) kadındır. Dolayısıyla ilgili dönem Diyarbekir'inde kölelerin %95.34'lük bir oranla neredeyse tamamen erkekler tarafından kullanıldığı, kadınların nadiren köle sahibi olduğu görülür. Kaldı ki sadece iki köle sahibinin kadın olduğu tespit edilmiştir ve bu kişiler de kölelerini ellerinde tutmayarak azat etmişlerdir. Dolayısıyla kadınların köle sahibi olma hususunda son derece isteksiz ve çekimser davrandıkları ifade edilebilir.

İlgili dönemdeki cariyelerin sahiplerine bakıldığında kadınların belirgin bir oranda artış gösterdiği söylenebilir. Zira yukarıda da zikredildiği gibi cariyeye sahiplerinin %69.14'ü erkek iken %30.85'i kadındır. Dolayısıyla köle sahipliğindeki %4.65'lik oranları, cariyeler sözü konusu olduğunda %30.85'e çıkmaktadır. Bu verilerden hareketle cariyeye edinme hususunda erkeklerin baskın bir biçimde önde olduğu ancak kadınların da hatırı sayılır bir oranda cariyeye edindikleri söylenebilir. Bu dönemde kadınların cariyeleri daha çok ev işlerinde hizmetkâr olarak kullandıkları muhtemeldir.

İlgili dönemdeki tüm köle ve cariyelerin sahipleri dikkate alındığında mezkûr 137 köle ve cariyenin 106'sının (%77.37) sahibinin erkek, 31'inin (%22.62) sahibinin de kadın olduğu görülür. Dolayısıyla ilgili dönem Diyarbekir'inde kadınların köle ve cariyeye edinme oranları erkeklere nispetle düşük olsa da dikkate değer bir oranda olduğu söylenebilir. Bu da ilgili dönemdeki kimi Diyarbekir kadınlarının cariyeye edinebilecek bir statü ve ekonomik güç sahibi olduklarını göstermektedir.

Tablo 5: Sahiplerinin Cinsiyeti Bakımından Köle ve Cariyeler

	Sahibi Erkek	Sahibi Kadın	Toplam
Köle	41 (%95.34)	2 (%4.65)	43
Cariye	65 (%69.14)	29 (%30.85)	94
Karma	106 (%77.37)	31 (%22.62)	137

Toplumda cariyelerin kölelerden daha fazla tercih edilmesinin anlaşılır sebepleri vardır. Zira cariyeler sahipleri olan kadınlara hizmetkârlık yaptıkları gibi erkekler tarafından da hem hizmetkârlık hem de cinsel amaçlı olarak kullanılabilmişlerdir. Ancak köleler böyle değildir. Onlar genelde erkekler tarafından iş gücü olarak kullanılmışlardır. Erkeklerin sahibi oldukları cariyelerle cinsel münasebette bulunamayacaklarını ifade eden kimi araştırmalar olsa da⁵⁰ bu yorumlar isabetli değildir. Zira bunun en açık göstergesi efendilerinin kendilerinden çocuk sahibi oldukları ümm-i veled cariyelerdir ki ilgili sicillerde çok sayıda ümm-i

⁴⁹ Bu rakama azatlı köle ve cariyeler de dâhildir.

⁵⁰ Erdönmez, *Kıbrıs'ta Toplum Yapısı*, s. 217.

veled cariyeye rastlanmıştır. Bunların yanı sıra ilgili dönem Diyarbekir’inde pek fazla örneği yoksa da kimi köle sahipleri, cariyelerini önce azat edip ardından onlarla evlenmişlerdir.⁵¹

İncelenen belgeler Osmanlı Diyarbekiri’nde köle ve cariyeye sahiplerinin tamamen Müslüman olduklarını göstermektedir. Sadece bir belgede gayrimüslim bir köleye sahip olduğu ifade edilen bir zimmeden dolayı olarak bahsedilmiştir; ancak bu iddiada bulunan kişi iddiasını ispatlayabilmiş değildir.⁵² Osmanlı’da gayrimüslimlerin Müslüman köle veya cariyeye sahibi olmaları yasaktır.⁵³ Ancak gayrimüslim köle ve cariyeye sahibi olup olamamaları zaman içerisinde değişkenlik arz edebilmiştir. Nitekim mezkûr mülkiyet edinimi, kimi dönemlerde serbest bırakılmış iken kimi dönemlerde yasaklanmıştır.⁵⁴ Ancak gayrimüslimlere verilen serbestinin istisnai olduğu ve genelde bu hakkın tanınmadığı ifade edilir.⁵⁵ İncelenen belgeler, ilgili dönem Diyarbekir’inde gayrimüslimlerin köle veya cariyeye sahibi olduklarına yönelik net bir bilgi içermez. Köle veya cariyeye sahibi gayrimüslimler varsa bile bunların son derece sınırlı sayıda olduğu açıktır. Haddizatında Osmanlı genelinde de gayrimüslimlerin köle ve cariyeye kullanımları sözü edilen kısıtlamaların da etkisiyle Müslümanlara nazaran çok daha sınırlı bir düzeydedir.⁵⁶

Köle ve bilhassa cariyeye sahibi olan kimselere dair dikkat çekici bir başka husus da bu kimselerin genelde ağa, efendi, bey gibi unvanları taşımış olmalarıdır. Köle ve cariyeye sahibi kadınların da baba isimlerinde benzer biçimde ağa, efendi ve bey gibi unvanlara rastlanmaktadır. Kimi zaman da kendilerinin veya kocalarının zengin ve seçkin kişiler olduğu gözlenmektedir. Dolayısıyla ilgili dönem Diyarbekir’inde köle ve cariyeye sahibi olan kişiler, sıradan ahali değil de genel itibarıyla zengin ve mevki sahibi kişilerdir. Özellikle kırsal kesimdeki köle ve cariyelerin sahipleri genelde ağalardır. Bu da ilgili dönem Diyarbekir’inin köylerindeki ağaların köle ve cariyeye edinme temayülünde olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla Osmanlı toplumunda köle ve cariyeye sahibi olmanın kişilerin güç ve itibar göstergesi olduğu söylenebilir.⁵⁷

Osmanlı kölelik sisteminde cariyelerden çocuk sahibi olunması cariyeler açısından arzu edilen bir durum olduğu belirtilir.⁵⁸ Zira çocuk sahibi olan bir cariyeye netice itibarıyla azat edilmiş sayılır ve efendisinin vefatından sonra hürriyetine kavuşur.⁵⁹ Bu sebeple cariyesinin

51 DŞS, 3767, 5a-2.

52 DŞS, 3709, 16b-1.

53 Düzenli, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, s. 254.

54 Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 16; Sak, *Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler*, s. 80-1; Şen, *Osmanlı’da Köle Olmak*, s. 62; Karataş, “Bursa Şer’iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti’nde Köleliğe Bir Bakış”, s. 139-141; Tanıdı, “Kadı Sicilleri’ne Göre Rusçuk’ta Köleler ve Cariyeler”, s. 225.

55 Şen, *Osmanlı’da Köle Olmak*, s. 62.

56 Sak, *Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler*, s. 80-1; Karataş, “Bursa Şer’iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti’nde Köleliğe Bir Bakış”, s. 142.

57 Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 233.

58 Araz, “Cariyeler, Efendiler ve Pusuda Bekleyenler”, s. 237.

59 Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cârîyelik*, s. 226.

çocuk doğurmasını istemeyen veya çocuğun babalığını kabul etmeyen pek çok kişi vardır.⁶⁰ Ancak incelenen sicillerde böylesi mağduriyetlere veya ümm-i veledlik iddiasıyla oluşan herhangi bir davaya rastlanmamıştır. Nitekim daha önce de ifade edildiği gibi ilgili belgelerde çok sayıda cariyenin efendisinden çocuk dünyaya getirerek ümm-i veledlik statüsüne yükseldiği gözlenmiştir.

Daha önce de temas edildiği gibi ilgili dönemde tespit edilen tüm köle ve cariyelerin yaklaşık üçte biri azatlıdır. Köle ve cariyelerini azat eden çok sayıda kişinin azatlıktan kurtulup yeni bir hayat kuracak olan eski köle ve cariyelerine vasiyet yoluyla maddi yardımda bulduklarını gösteren birçok örnek bulunmaktadır.⁶¹ Köle ve cariyelerini Allah rızası için azat eden bu kimselerin azatlılarına maddi yardımda bulunmuş olmaları dikkat çekici bir durumdur. Ayrıca incelenen sicil kayıtlarında köle ve cariyelerin sahiplerine yönelik herhangi bir şikâyet vakasına rastlanmaması da dikkate değerdir.

Döneme ait sicillerde dikkati celbeden bir diğer husus da köle ve cariyelerden sadır olan veya onlara yönelik herhangi bir şiddet eylemine rastlanmamış olmasıdır. Bir diğer ifadeyle bu dönemde köle ve cariyeler tarafından gerçekleştirilen veya onlara yönelik cinayet, yaralama, darp ve benzeri herhangi bir cürüm vakası tespit edilememiştir. Hâlbuki Osmanlı coğrafyasının farklı yerlerinde böylesi vakalara oldukça sık rastlanabilmektedir.⁶² Bu durum Osmanlı Diyarbekiri'nde köle ve cariyelere genel anlamda iyi davranıldığına işaret etmektedir.

Belgelere göre bu dönemde köle ve cariyelerden sadır olan tek problem türü firar vakalarıdır. Belki de bu, bir köle veya cariyenin işleyebileceği en masum suç olarak da kabul edilebilir.⁶³ Ancak bu vakalar da çok fazla değildir. Zira bu kapsamda sadece beş hadise tespit edilmiştir. İlgili belgelere göre bazı köle ve cariyeler bir yolunu bularak efendilerinin elinden kaçmışlardır. Belgelerde köle ve cariyelerin firar sebeplerine değinilmemektedir. Ancak efendiler, firar eden köle ve cariyelerinin peşine düşmüş ve tespit ettikleri yerlerde mahkeme yoluyla onları geri almışlardır.⁶⁴

Döneme ait belgeler, bakmakla yükümlü olunan kişiler arasında köle ve cariyelerin de olduğunu açık biçimde göstermektedir. Bir başka ifadeyle köle ve cariyeye sahipleri, tıpkı kendi aile efradının nafakasını temin etmekle mükellef olduğu gibi köle ve cariyelerinin de

60 Araz, "Cariyeler, Efendiler ve Pusuda Bekleyenler", s. 238.

61 Örnekler için bk. DŞS, 3754, 131a-1; DŞS, 3707, 125b-1; DŞS, 3742, 11a-2; DŞS, 3757, 13a-2; DŞS, 3714, 12b-1.

62 Araz, "Cariyeler, Efendiler ve Pusuda Bekleyenler", s. 235 vd.; Yaşa, "Between Life And Death", s. 438; Sak, *Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler*, s. 44 vd.

63 Kölelik hususunda en eski metnin Mezopotamya'da bulunması ve burada firar eden bir kölenin hikâyesinden bahsedilmiş olması dikkat çekici bir tevafuktur. Bu durum kölelerin her şeye boyun eğmediklerine ve firarlarının ne kadar eski bir olgu olduğuna işaret etmektedir (Tanrı, "Kadı Sicilleri'ne Göre Rusçuk'ta Köleler ve Cariyeler", s. 221). 20. yüzyılın başlarında Osmanlı köleliğinin sona erişinin son adımlarının da yine firar vakalarıyla gerçekleştiği belirtilmektedir (Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu*, s. 235).

64 Osmanlı Devleti'ndeki kaçak köleler hakkında geniş bilgi için bk. Yağcı – Ataş, "Osmanlı Devleti'nde Kaçak Köleler", s. 303 vd.

nafakasını temin etmekle mükelleftirler. Mahkeme ortadan kaybolan veya nerede olduğu bilinmeyen kimselerin geride bıraktıkları aile efradına ve köle ve cariyelerine bu kapsamda nafaka tahsisinde bulunmuştur.⁶⁵

Elbette istisnai hâlleri olmakla birlikte Osmanlı'da umumiyetle köle ve cariyelerin efendileriyle olan ilişkileri mülkiyet ilişkisinden ziyade bir tür aile ilişkisidir. Zira onların arasında özel bir hukukun meydana geldiği sıklıkla gözlenmektedir. Haddizatında ilgili sicillerdeki köle ve cariyelerin %32.70'inin azatlı olması bunun en açık göstergelerinden biridir. Özellikle genç yaşta olan köle ve cariyelerin satılmak yerine azat edilmesi dikkat çekicidir. Osmanlı'da köle ve cariyelerin genel itibarıyla aile efradı gibi muamele gördüğü yabancı araştırmacılar tarafından da ifade edilir.⁶⁶ Zira ortaya çıkan ilişkilerin umumi niteliği, köle ve cariyelerin azat edilmeleri ve sahiplerinin, azatları sonrası kendilerine vasiyette bulunarak yeni hayatlarına katkıda bulunmaları köle-efendi ilişkilerine dair dikkate değer hususlardır.

Döneme ait sicil kayıtları köle ve cariyelerin kişiler arasında alım satım yoluyla el değiştirebildiğini ve bu işlemlerin genelde tescil edilmediğini ortaya koymaktadır. Zira döneme ait belgeler içerisinde köle ve cariye alım satım kaydına dair sadece dört kayda rastlanmıştır.⁶⁷ Bu kayıtların bazılarında satışı yapılan köle ve cariyelerin hür olmadıklarına veya herhangi bir özrünün bulunmadığına dair kefil olan kimseler de zikredilmektedir. Kimi belgelerde zikredilen ifadelere göre satılan cariyenin hürriyeti veya herhangi bir kusuru ortaya çıkarsa kefil olan kişi, alıcıya cariyenin bedelini ödemeyi taahhüt etmektedir.⁶⁸

Sözü edilen alım satım kayıtlarında ve birçok terekede köle ve cariyelerin bedellerine yer verilmekle birlikte takdir edilen meblağlarda büyük farklılıkların olduğu gözlenmiştir. Osmanlı para birimlerinin 18. ve 19. yüzyıllarda yaşamış olduğu büyük değer kayıplarının⁶⁹ da etkisiyle zikredilen köle ve cariye bedellerinde belli bir fiyat aralığının oluşmadığı ve takdir edilen meblağların büyük değişiklikler gösterdiği söylenebilir. Örneğin 1152 (1739) tarihli bir tereke kaydında bir cariye için takdir edilen bedel 60 kuruş iken⁷⁰ 1264 (1848) tarihli bir başka terekedeki cariyenin bedeli 5.000 kuruş olabilmıştır.⁷¹ Bu gibi birçok örnekten bahsedilebilir.⁷² Köle ve cariyeler ticari bir meta oldukları için yıllar içerisinde arz talep dengesine göre de fiyatlarında büyük değişimler olabilmıştır.⁷³ Bunların yanı sıra köle ve cariyelerin, sahip oldukları niteliklere bağlı olarak da bedelleri büyük oranda

65 DŞS, 3803, 31a-5; DŞS, 3754 141a-3; DŞS, 3745, 21a-3; DŞS, 3785, 20a-2.

66 Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 4.

67 DŞS, 380, 27a-1; 3803 27b-4; DŞS, 3754, 107b-2; DŞS, 377, 5a-4.

68 DŞS, 3767, 5a-4.

69 Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", s. 807.

70 DŞS, 3756, 9a-1.

71 DŞS, 3707, 69a-1.

72 DŞS, 377, 15b-1; DŞS, 3716, 10b-1; DŞS, 3742, 29b-1; DŞS, 3726, 12b-1; DŞS, 3707, 36a-1.

73 Sak, *Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler*, s. 193; Tanıdı, "Kadı Sicilleri'ne Göre Rusçuk'ta Köleler ve Cariyeler", s. 224.

değişiklikler göstermiştir.⁷⁴ Bunun en açık göstergesi aynı tereke kaydında veya aynı yıla ait terekelerde yer alan köle ve cariyelerin bedellerindeki değişimlerdir. Örneğin 1152 (1739) yılına ait bir tereke kaydında üç cariyeye yer almaktadır ve bunların takdir edilen bedelleri 12.000, 5.400 ve 3.600 akçe⁷⁵ şeklindedir.⁷⁶ 1172 (1759) yılına ait iki farklı tereke kaydında da bir kölenin bedeli 4.620 para⁷⁷ olarak takdir edilmişken⁷⁸ bir başka kölenin bedeli 11.320 paradır.⁷⁹ Görüldüğü üzere sözü edilen farklılıkların temel nedeninin, köle ve cariyelerin niteliklerinde meydana gelen değişimler olduğu açıktır. İlgili belgelerde bu niteliklerin ne-ler olduğuna değinilmemişe de Osmanlı toplumunda köle ve cariyelerin değerlerini belirleyen temel niteliklerin yaş, milliyet, cinsiyet, kadınlar için güzellik, erkekler için fiziki güç, hüner ve kabiliyet olduğu söylenebilir.⁸⁰

Döneme ait bazı belgeler, satın alındıktan sonra bazı köle ve cariyelerde kusurların tespit edildiğini ve bu sebeple taraflar arasında sorunların çıktığını göstermektedir. Böylesi durumlarda alıcılar satın aldıkları köle ve cariyeleri iade etmek istemişler ve bu sebeple taraflar arasındaki ihtilaflar mahkemeye taşınmıştır.⁸¹

Bir başka alım satım kaydında da kölenin rıkkıyyetini⁸² ikrar ettiği ve ilgili kölenin rıkkıyyetine çok sayıda kişinin şahitlik ettikleri de kayda geçirilmiştir.⁸³ Bu kaydın tutulmuş olması satın alınan kölenin olası bir hürriyet durumunun ortaya çıkma ihtimalini bertaraf etmeye yönelik olduğu açıktır. Zira ileride temas edilecek kimi azatlık ve hürriyet davalarında, köle veya cariyeye olarak satılan kişilerin daha sonra hürriyetlerini ispatlayarak özgürlüklerini elde ettikleri gözlenecektir.

Bu dönemde kimi cariyelerin hibe yoluyla el değiştirebildiği de olmuştur. Bu cariyeler kimi zaman erkek evlat tarafından anneye,⁸⁴ kimi zaman da baba tarafından kıza hibe edilebilmiştir.⁸⁵ Kadınların kocalarından satın aldıkları cariyeler de belgelere yansımıştır.⁸⁶

74 Öztürk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeğinin Rolü ve Hacmi", s. 33.

75 Kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti'nin temel para birimi akçedir. Ancak kullanımda olduğu 1327-1688 yılları arasında yaklaşık %85 değer kaybı yaşamış ve iktisadi faaliyetleri karşılayamaz olmuştur. Bu sebeple 1688'de kuruş para dönemine geçilmiş ve bu para birimi 1879'a kadar uygulanmıştır. Ancak akçe muhasebe sikkesi ve ufaklık olarak 19. yüzyılın başlarına kadar kullanımda kalmıştır. Geniş bilgi için bk. Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", s. 806-7.

76 DŞS, 3756, 10a-1.

77 Para kuruşun 1/40'ıdır (Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", s. 807).

78 DŞS, 3796, 3b-1.

79 DŞS, 3796, 7a-4; başka örnekler için bk. DŞS, 3796, 3b-1; DŞS, 3796, 3b-1; DŞS, 3753, 15b-1; DŞS, 3753, 20a-1.

80 Sak, *Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler*, s. 194.

81 DŞS, 3803 24b-1; DŞS, 3767, 23a-2.

82 Kulluk, kölelik ve cariyelik anlamlarını ifade eder (Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 482).

83 DŞS, 3803, 27b-4.

84 DŞS, 3744, 16b-2.

85 DŞS, 3754, 100b-2.

86 DŞS, 3750, 7b-2.

3. Köle ve Cariyelerin Azatlık Sonrası Sosyal ve İktisadi Hayatları

Daha önce de temas edildiği gibi döneme ait belgelerde tespit edilen köle ve cariyelerin %32.70'i azatlı durumdadır. Dolayısıyla ilgili dönem Diyarbekir'indeki köle ve cariyelerin dikkate değer bir kısmının azatlı olduğu görülür. Bu da köle ve cariyeliğin daimî olmadığını, zaman içerisinde bu kimselerin azat edilerek topluma kazandırıldıklarını göstermektedir.

Bilindiği üzere İslâm hukukunda belli başlı azat yöntemleri vardır.⁸⁷ İlgili sicillerdeki azatlı köle ve cariyelerin büyük bir kısmının hangi yolla azat edildiğine dair bilgi verilmiyorsa da doğrudan⁸⁸ veya dolaylı⁸⁹ olarak azat yöntemlerine temas edilen belgelerden hareketle bu dönemde köle ve cariyeye azadında en çok tercih edilen yöntemin gönüllü azat olduğu söylenebilir. Nitekim İslâm hukukunda Allah rızası için kişilerin köle veya cariyelerini azat etmelerine gönüllü azat denmektedir.⁹⁰ Bunun haricinde tedbir işleminde azat edilen bazı köle ve cariyelere de rastlanmıştır. Tedbir, kişinin “Ölümünden sonra kölem veya cariyem hür olsun” demesiyle meydana gelen hukuki bir muameledir ve kişinin vefatıyla ilgili köle veya cariyeye hürriyetine kavuşur.⁹¹ Dolayısıyla azat yöntemi olarak tedbir işleminin bu dönemde kullanıldığı açıktır. Döneme ait belgeler ümm-i veledlik yoluyla da bazı cariyelerin azat olduklarını göstermektedir. Zira İslâm hukukuna göre bir cariyeye efendisinden çocuk dünyaya getirirse ümm-i veled cariyeye statüsüne geçer. Bu cariyeler efendileri vefat edene kadar hukuki statüleri bakımından azatlı olmasalar da sıradan bir cariyeye statüsünde de değildirlirler. Nitekim ümm-i veled bir cariyenin satılması veya hibe edilmesi caiz değildir ve efendisinin vefatından sonra kendiliğinden azatlı sayılır.⁹² Öyle ki ilgili siciller de uygulamanın bu yönde olduğunu göstermiş, ümm-i veled cariyeler efendilerinin vefatından sonra azatlı statüsüne geçmişlerdir.⁹³ Döneme ait belgelerde, ümm-i veled cariyelerin efendilerinden hamile kalıp çocuk dünyaya getirdiklerini ispatlamaya dönük davaları veya bu konuda bir sorun yaşamaları söz konusu olmamıştır. Bu, cariyeler açısından olumlu bir görünümdür. Zira Osmanlı coğrafyasının farklı yerlerinde ümm-i veledliğin efendiler veya varisler açısından sorun olabileceği ve cariyelerin mağdur edilebileceği bilinmektedir.⁹⁴ Çünkü bu durumda ilgili cariyenin azat olması veya mirasa yeni ortakların çıkması gibi durumlar hâsıl olabiliyordu. Bu sebeple cariyelerin efendilerinden hamile kaldıklarını ya da çocuk sahibi olduklarını ispatlama amacıyla mahkemelere yaptıkları başvurular, Osmanlı cariyeliğinin yaygın sorun alanlarından biri olduğu ifade edilir.⁹⁵

87 Geniş bilgi için bk. Alvân, *Nizâmü'r-rikk fi'l-İslâm*, s. 47 vd.; Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cârîyelik*, s. 195 vd.; Akgündüz, *İslâm Hukukunda Kölelik-Cârîyelik*, s. 133 vd.

88 DŞS, 3754, 111b-1; DŞS, 3754, 130b-1; DŞS, 3745, 23b-3; DŞS, 3702, 23a-1; DŞS, 3743, 28a-4.

89 DŞS, 3754, 130b-2; DŞS, 3796, 16a-3; DŞS, 3726, 27a-1; DŞS, 3803, 13a-3.

90 Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cârîyelik*, s. 196.

91 Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cârîyelik*, s. 220.

92 Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cârîyelik*, s. 226-230.

93 DŞS, 3796, 46a-2; DŞS, 3707, 94a-1; DŞS, 3680, 63a-1; DŞS, 3680, 72b-1; DŞS, 3680, 87b-1.

94 Araz, “Cariyeler, Efendiler ve Pusuda Bekleyenler”, s. 238.

95 Araz, “Cariyeler, Efendiler ve Pusuda Bekleyenler”, s. 238.

Bu dönemde azatlı cariyelerin azatlı kölelere nazaran hür kişilerle⁹⁶ daha fazla ailevi ilişki kurdukları anlaşılmaktadır.⁹⁷ Bir başka ifadeyle hür erkekler azatlı olsun veya olmasın cariye edinme veya onlarla evlenme hususunda oldukça rahat hareket etmişlerdir. Ancak azatlı kölelerin genelde azatlı cariyelerle evli oldukları dikkat çekmektedir. Zira sadece bir örnekte zengin bir azatlı kölenin hür bir kadınla evlendiği anlaşılmaktadır.⁹⁸ Bu netice de genel itibarıyla hür kadınların kölelik geçmişi olan azatlı erkeklerle evliliğe sıcak bakmadıklarını ihlas etmektedir.⁹⁹

Osmanlı toplumunda azatlı köle ve cariyelerin en sık karşılaştıkları sorunların başında azatlıklarının inkâr edilmesi meselesi gelmektedir. İlgili sicillerde de ortaya çıktığı gibi Osmanlı'da köle ve cariye sahibi olan kişilerin önemli bir kısmı belgelerde açık biçimde belirttikleri üzere Allah'ın hoşnutluğunu umarak köle ve cariyelerini azat etmişlerdir. Ancak mülkiyetleri altındaki köle ve cariyelerini azat eden bu kimselerin varisleri, varislerin mallarını himaye eden vasiler veya beytülmal eminleri gibi kişiler, azatlıların hürriyetlerini inkâr ederek onlara el koymaya çalışabilmişlerdir. Bunun neticesinde de azatlılar mahkemeye müraعات etmiş ve azatlık davası açmışlardır. Yapılan araştırmalar azatlıların genelde hürriyetlerini ispatlayabildiklerini ortaya koymuştur.¹⁰⁰ Zira Osmanlı Diyarbekiri'nde de gözleendiği üzere köle ve cariyelerini azat eden kişiler, yaptıkları bu azat işlemine genelde başkalarını da şahit tutmuşlardır ve bu sayede azatlık davaları genelde köle ve cariyelerin lehine sonuçlanmıştır. Osmanlı Diyarbekiri'nde çok sayıda azatlıya rastlandığı hâlde azatlık davaları son derece azdır. Öyle ki tüm sicillerde rastlanan azatlık davası sayısı sadece dördttür. Ortaya çıkan bu durum, ilgili dönemde azatlık inkârlarının son derece düşük olduğuna işaret etmektedir.¹⁰¹ Belki de ilgili sicillerde itknâme¹⁰² kayıtlarına hiç rastlanılmamasının sebebi de bu güven ortamıdır. Dolayısıyla bu kapsamda sorunların gözleendiği yerlerde tedbir girişimlerinin de artış göstermesi beklenilebilir. Örneğin ilgili dönem Diyarbekir'ine nazaran Kıbrıs sicillerinde köle ve cariyelerin azatlıklarının inkârına yönelik vakalar çok daha fazladır ve buna paralel olarak da itknâme belgelerinin daha fazla düzenlendiği gözlenmektedir.¹⁰³

Mezkûr durum Osmanlı Diyarbekiri'nde köle ve cariyelerin hukuklarının gözetildiğine yönelik önemli bir görünümdür. Aksi hâlde, farklı yerlerde birçok örneğine rastlandığı üzere köle ve cariyelerin mahkemede hak arama yoluna başvurmalarının gerekliliği ortaya

96 Hiçbir zaman köle veya cariye durumuna düşmemiş aslen hür kişiler kastedilmektedir. Azatlık sonrası hürriyetini elde eden kişiler azatlı olarak adlandırılmaktadır.

97 Örnek için bk. DŞS, 3767, 5a-2; DŞS, 3785, 20a-2; DŞS, 3796, 46a-2.

98 DŞS, 3744, 5a-2.

99 Bu tür evliliklerin Osmanlı coğrafyasının farklı yerlerinde vaki olduğu bilinmektedir (Sak, *Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler*, s. 34-5).

100 Güler, "Hürler ve Âzatlılar", s. 173.

101 Örneğin Kıbrıs'ta bu çerçevede 32 olay vuku bulmuştur. Geniş bilgi bk. Güler, "Hürler ve Âzatlılar", s. 172.

102 İtnkâme köle ve cariyelerin azatlıklarını ifade eden ve bunu güvence altına almaya dönük hukuki bir belgedir (Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 10).

103 17. yüzyıla ait altı Kıbrıs kadı defterinde 19 itknâme belgesi bulunmaktadır. Geniş bilgi için bk. Güler, "İtnkâmeler", s. 69.

çıkacaktı.¹⁰⁴ Sözü edilen azatlık davalarına bakıldığında üç vakada varisler,¹⁰⁵ bir vakada da vasi¹⁰⁶ azatlık inkârında bulunarak köle ve cariyeler üzerinde mülkiyet iddiasında bulunmuştur. Ancak tüm bu davalarda azatlılar hürriyet iddialarını şahitlerle ispatlamış ve davaları kazanmışlardır. Köle ve cariyelerini azat eden kişilerin yaptıkları bu hukuki işleme şahit tutmuş olmaları ve bu şahitlerin de mahkeme huzuruna çıkarak tanıklıkta bulunmaları dava sürecinde belirleyici olan amillerdir. Nitekim incelenen belgeler, köle ve cariyelerin haklarını yazılı belgelerden ziyade şahitler vasıtasıyla elde ettiklerini göstermektedir.

Bu dönemde kimi zaman da varisler kendi rızalarıyla mahkemeye müracaat ederek azatlığın hürriyete sahip olduğunu ve aleyhinde herhangi bir davalarının bulunmadığını kayıt altına aldırılmışlardır.¹⁰⁷ Böyle bir işlemde bulunmalarının amacı da muhtemelen ileriki yıllarda azatlığın hürriyeti aleyhinde herhangi bir iddianın meydana gelmesinin önüne geçmedir.

Azatlı köle ve cariyelerin iktisadi hayat içerisinde faaliyette bulduklarına ve bu işlemlerde hürlerle eşit statüde olduklarına işaret eden çok sayıda bulguya ulaşılmıştır. Bununla birlikte iktisadi hayat içerisinde azatlı köleler, cariyelerden daha aktif ve görünürdüler. Bu dönemde azatlı köle olup oldukça zengin kimselere rastlandığı gibi¹⁰⁸ ağa unvanını elde edenler de olmuştur.¹⁰⁹ Ancak azatlılara ait olduğu tespit edilen 12 tereke kaydı¹¹⁰ ve hürlere ait tereke kayıtları içerisinde alacaklı verecekli (borçlu) olarak geçen azatlı köle ve cariyeye isimleri,¹¹¹ onların da genel itibarıyla vasat düzeyde bir ekonomik güce sahip olduğuna işaret etmektedir. Zira hür kişilere dair mezkûr tereke kayıtlarında alacaklı veya borçlu olarak tespit edilen azatlı sayısı 23 kişidir.¹¹² Bu kişilerin onu (%43.47) alacaklı iken 13'ü (%56.52) borçlu konumdadır. Gözlendiği üzere oranlar birbirine yakın olup alacaklılar ve borçlular arasında belirgin bir farklılık yoktur. Ancak herhangi bir miras veya akraba desteğine sahip olmayıp hürriyetini sonradan elde eden ve maddi olarak hayata sıfırdan başlamış azatlılara, hür kişilerin borçlu konumda olduklarını gösteren örnekler, azatlıların genel itibarıyla gayretli ve başarılı olduklarını ihsas etmektedir. Zira bu netice, azatlıların topluma entegre olarak belli bir ekonomik güce ulaştıklarına ve ekonomik hayata katıldıklarına işaret etmektedir ki bu oldukça önemli bir görünümdür. Halil İnalçık'ın (ö. 2016) da işaret ettiği gibi Osmanlı toplumunda azatlılar enerjik ve müteşebbis bir zümre olarak toplum içerisinde yer

104 Sak, *Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler*, s. 130-2.

105 DŞS, 3754, 130b-1; DŞS, 3745, 23b-3; DŞS, 3702, 23a-1.

106 DŞS, 3754, 111b-1.

107 DŞS, 3743, 28a-4.

108 DŞS, 3744, 5a-2.

109 DŞS, 3726, 27a-1.

110 DŞS, 3768, 63a-2; DŞS, 3744, 8b-2; DŞS, 3767, 3b-1; DŞS, 3796, 40b-2; DŞS, 3744, 7a-2; DŞS, 3768, 8b-2; ŞS, 3718, 33a-1; DŞS, 3726, 8a-2; DŞS, 3796, 16a-3; DŞS, 3726, 27a-1; DŞS, 3744, 9a-2; DŞS, 3744, 5a-2.

111 Örnek için bk. DŞS, 3744, 18a-2; DŞS, 3796, 37a-2; DŞS, 3796, 64a-1.

112 Bunların tamamı köle olup sadece iki alacaklı cariyedir.

almışlardır.¹¹³ Bunun bir başka göstergesi de azatlıların karışmış oldukları herhangi bir suç vakasına rastlanmamış olmasıdır. Bu da oldukça dikkat çekici bir bulgudur. Zira ilgili dönemde hırsızlık, cinayet, gasp gibi birçok suç çeşidi hürler arasında vaki olmuşken azatlıların karıştıkları herhangi bir suç hadisesine rastlanmamıştır.

Netice itibarıyla bu dönemde birçok köle ve cariye, azatlıklarını elde etmiş ve hür bireyler olarak topluma entegre olmuşlardır. Bu sebeple azatlıların sicil kayıtlarındaki görünür-lükleri azat edilmemiş köle ve cariyelere nazaran çok daha belirgindir. Zira köle veya cariyeler azat edildikten sonra hukuki anlamda hürlerle aynı hak ve yetkilere sahip olmuşlardır. Azatlılar, belgelerin de işaret ettiği üzere özgür insanlar gibi mülkiyet haklarına sahip olmuş, alışverişte bulunmuş, aile kurmuş kısacası bir birey olarak toplumun sosyal ve iktisadi ilişkiler ağı içerisinde aslı hürlerle eşit şekilde yer almışlardır.

4. Hürlük Davaları

Osmanlı'da hür insanların köle veya cariye olarak satılmaları kanuni olarak yasaktır. Bu sebeple hür insanları gayrimeşru yollarla köle veya cariye olarak satan kişiler cezalandırılmıştır. Ancak bu cezaların caydırıcı olmadığı ve böylesi birçok hadisenin vuku bulunduğu bilinmektedir.¹¹⁴ Döneme ait belgelere göre Osmanlı Diyarbekiri'nde -nadiren de olsa- bazı hürler köle veya cariye olarak satılmışlardır. Bu kapsamda yedi kişi tespit edilmiş olup bunların altısı kadın iken biri erkektir. Bu kimseleri köle ve cariye olarak ellerinde tutan kişilerin de tamamı erkeklerden meydana gelmiştir. Köle ve cariye oldukları iddia edilen kişiler veya bu şekilde alınıp satılan kimselerin yakınları mahkemeye müracaat ederek hürlük davası açmışlardır. Söz konusu tüm davalarda hürriyetin elde edildiği gözlenmiştir. Bu vakalara örnek olarak iki davanın zikredilmesinde fayda vardır.

1151 (1739) tarihli belgenin ifadesine göre daha önceleri köleliği kabullenen kara kaşlı, kara gözlü, uzun boylu, esmer ve Müslüman olan Mehmed adlı genç, Hacı İbrahim b. Abdullah üzerine dava açarak kendisinin aslen Kerkük'ün Şatırlı köyünden ve hür ebeveyninden dünyaya geldiğini ve kendisinin de hür olduğunu iddia ederek hürriyetini talep etmiştir. Mezkûr iddialar karşısında Hacı İbrahim, adı geçen şahsı bundan altı sene önce Sıddık Beşe adlı kişiden 115 kuruşa satın aldığı ve kendisinin hür olduğuna yönelik bir bilgisinin bulunmadığını ifade etmiştir. Mahkemenin Mehmed adlı gençten delil talep etmesi üzerine şahitlik niteliklerine haiz dört şahıs Mehmed'in verdiği bilgilerin doğruluğuna tanıklıkta bulunmuş, bunun üzerine mahkeme Mehmed'in hür olduğuna hükmederek özgürlüğünü tescil etmiştir.¹¹⁵

Görüldüğü üzere belge, Mehmed adlı gencin daha önceleri köleliğine sessiz kalarak buna boyun eğdiğini ifade etmiştir. Ayrıca Hacı İbrahim de mezkûr kişiyi altı sene önce

113 İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 194.

114 Şen, *Osmanlı'da Köle Olmak*, s. 70; Geniş bilgi için bk. Engin, *Osmanlı Devleti'nde Kölelik*, s. 90 vd.

115 DŞS, 3754, 96a-2.

aldığını ifade etmektedir. Dolayısıyla Mehmed adlı gencin yıllarca kölelik yaptığı açıktır. Bu noktada Mehmed'in bu duruma daha önce neden itiraz etmediği sorusu akıllara gelecektir. Nitekim konuyla ilgili diğer bazı vakalarda da benzer durumlar söz konusudur. Anlaşılan odur ki hür olmalarına rağmen kölelik veya cariyeliğe yıllarca boyun eğen kimseler mevcuttur. Hatta kimi zaman 11 yıl¹¹⁶ ve bir başka vakada da 4 yıl¹¹⁷ kadar hür kişilere haksız biçimde cariyelik yaptırıldığı gözlenmiştir. Bunlara dair net bir cevap ilgili belgede veya diğer belgelerde zikredilmiş değildir. Ancak tüm vakalar incelendiğinde bazı ihtimaller ön plana çıkmaktadır. Örneğin sözü edilen vakada Mehmed adlı genç, köle olarak satıldığında küçük yaşta olması hasebiyle kendisini savunamamış olabilir. Bundan da önemlisi hür olduğunu ispatlayacak şahitlere veya diğer imkânlarla sahip olmadığı kuvvetle muhtemeldir. Zira 11 yıl boyunca kendisine cariyelik yaptırılmış olan Hatice bint Resül'ün vakasında ve diğer bazı vakalarda da¹¹⁸ benzer bir durum söz konusudur. Nitekim ancak bu kimselerin yakınları kendilerine ulaşarak onları elleri altında tutan kişiler aleyhine hürlük davası açmışlardır. Örneğin 1181 (1768) tarihli belgeye göre Âmid'in Akpınar köyünden Cevher b. Derbas adlı kişi mahkemeye başvurarak Hatice bint Resül'ün amcasının kızı olduğunu ve kendisinin 11 yıl önce kaybolduğunu ifade ederek onu cariyeye olarak eli altında tutan Mustafa b. Mustafa aleyhine dava açmış ve Hatice'nin hürriyetine kavuşturulmasını talep etmiştir. Mustafa adlı kişi de iddiayı reddederek mezkûr Hatice'yi dört ay önce 220 kuruşa satın aldığını ifade etmiştir. Mahkeme, iddianın ispatına yönelik Cevher adlı kişiden delil talep edince şahitler vasıtasıyla iddia ispatlanmış ve Hatice'nin hürriyetine hükmolunmuştur.¹¹⁹ Mezkûr dava kaydında hâkimin, sözü edilen Hatice'nin yıllarca cariyeliğe boyun eğmiş olmasının hürriyetini elde etmesine bir mâni teşkil etmeyeceğini zikretmiş olması da hukuk sistemine dair önemli bir görünümdür.

Döneme ait belgeler, cariyeye olarak satılıp kendi itirazları ve hürlük davalarıyla hürriyetlerini elde eden kadınlara da işaret etmektedir. Ancak bu vakalarda cariyeye oldukları iddia edilen kişilerin hürriyetlerine tanıklık eden kişileri temin edebildikleri gözlenmiştir.¹²⁰ Kimi belgelerde de bazı kadınların nasıl cariyeleştirildiklerine dair bazı işaretler bulunmaktadır. Örneğin bir belgede hür olduğunu ifade eden Rahime adlı kadın "...bundan akdem eşkiyâ tâifesi bir takrib beni girift ve câriyesin diyerek hilâf-ı şer'-i şerif müteveffâ Kâvranlızade Mustafa Ağ'a bey' etmeleri..." yoluyla cariyeleştirildiğini belirtmektedir. Bu da ilgili dönemde hür kimselerin eşkiyalarca kaçırılarak köle ve cariyeye olarak satılabildiklerine işaret etmektedir.¹²¹

116 DŞS, 3743, 29b-4.

117 DŞS, 3803, 30b-3.

118 DŞS, 3767, 27a-1.

119 DŞS, 3743, 29b-4.

120 DŞS, 3774, 4a-1.

121 DŞS, 3787, 17a-2. Osmanlı toplumunda hür insanların köleleştirilmesine ve kölelikten kurtulmalarına dair geniş bilgi için bk. Güler, "Hürler ve Âzatlılar", s. 170 vd.

Sonuç

18. ve 19. yüzyıl Diyarbekir şer'iyeye sicilleri Osmanlı Diyarbekiri'ndeki köle ve cariyelere dair oldukça kıymetli veriler sunmuştur. Mezkûr belgeler Osmanlı Diyarbekiri'nde köle ve cariyeye kullanımının pek yaygın olmadığını göstermiştir. İlgili dönemde cariyelerin kölelere nazaran çok daha fazla talep gördüğü ve insanların kölelerden ziyade cariyeye edindikleri ortaya çıkmıştır. Bu dönemde cariyeye sayısı kölelerin yaklaşık olarak iki katıdır. Tespit edilen tüm köle ve cariyelerin de yaklaşık üçte biri azatlıdır. Bu da köle ve cariyelerin dikkate değer bir oranda azat edildiklerini ortaya koymuştur. Azatlılar cinsiyetleri açısından ayrıma tabi tutulduğunda dikkat çekici bir biçimde cariyelerin kölelere nispetle çok daha az azat edildikleri anlaşılmıştır. Bunun başlıca sebebinin cariyelere gösterilen rağbet olduğu muhtemeldir. Köle ve cariyeler azatlıkları sonrası hür bireyler olarak topluma entegre olmuş, sosyal ve iktisadi hayatın içerisinde yer almışlardır. İlgili dönemdeki köle ve cariyelerin kahir ekseriyeti Müslüman olmakla beraber bazı gayrimüslim köle ve cariyelere de rastlanmıştır.

Milliyetleri bakımından köle ve cariyelerin oransal açıdan en büyük grubunu Yezidiler'in oluşturduğu, onların haricinde Acem, Gürcü ve siyahilerin önemli bir yer tuttukları anlaşılmıştır. İncelenen belgeler, Osmanlı Diyarbekiri'nde azatlılar için köle veya cariyeye lakaplarının kullanıldığını ortaya koymuştur. Bu dönemde kölelerin neredeyse tamamen erkekler tarafından kullanıldığı, cariyeye edinme hususunda da erkeklerin baskın biçimde önde olduğu, ancak kadınların da dikkate değer bir oranda (%22.62) cariyeye edindikleri ortaya çıkmıştır. Bu da ilgili dönemde bazı kadınların cariyeye edinebilecek bir statü ve ekonomik güç sahibi olduklarına işaret etmektedir. Bu dönemde kadınların cariyeleri daha çok ev işlerinde hizmetkâr olarak kullandıkları anlaşılmıştır.

Araştırma neticesinde köle veya cariyelere yönelik İslâmî bakış açısının toplum üzerinde etkili olduğu gözlenmiştir. İlgili belgeler Osmanlı Diyarbekiri'nde gayrimüslimlerin köle veya cariyeye sahibi olduğuna yönelik net bir bilgi içermemektedir. Bu dönemde köle veya cariyeye sahibi gayrimüslimler varsa bile bunların son derece sınırlı bir düzeyde olduğu söylenebilir. Bu dönemde gerek köle ve cariyelerin sahiplerine gerekse sahiplerin köle ve cariyelerine yönelik herhangi bir şikâyetleri vaki olmamıştır. Belgelerin geneli onların sahipleri tarafından ailenin bir ferdi olarak telakki edildiklerini düşündürmektedir. Birçok belgede köle ve cariyelere vasiyette bulunulduğu ve sahiplerince benimsendikleri gözlenmiştir. İlgili belgelerde birkaç firar vakasının dışında köle ve cariyelerden sadır olan veya onlara yönelik herhangi bir suç hadisesine rastlanmamış olması dikkat çekici bir bulgu olarak ortaya çıkmıştır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Diyarbakır (Âmid) Şer'iyeye Sicilleri (DŞS), Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Defter No: 3789, 3828, 3709, 3712, 3754, 3756, 3744, 3714, 3773, 3796, 3743, 3757, 3675, 3753, 3725, 3785, 3823, 3749, 3797, 3798, 3698, 3750, 3716, 3787, 3746, 3745, 3685, 3742, 3718, 3767, 3741, 3791, 3726, 3800, 3731, 3747, 3804, 3760, 3768, 3803, 3707, 3680, 3702, 3774, 3775.

Diyarbakır Ahkâm Defterleri (DAD), Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Katalog No: 989, Sıra No: 2.

Diğer Kaynaklar

Akgündüz, Ahmed. *İslâm Hukukunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2006.

Alvân, Abdullah Nâsîh. *Nizâmü'r-Rikk fi'l-İslâm*. yy.: Dâru's-Selâm, 2004.

Araz, Yahya. "Cariyeler, Efendiler ve Pusuda Bekleyenler: Osmanlı İstanbul'unda Hamile ve Çocuk Annesi Cariyeler Üzerine Düşünceler (1790-1880)." *Kebikeç*, 2014, sy. 37, s. 233-260.

Beydilli, Kemal. "Reşid Mehmed Paşa." *DİA*, XIII, 12-4.

Birsin, Mehmet. "İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirlerine Uygulanan Yaptırımların Analizi." *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, XI, sy. 2, s. 163-194.

Bozkurt, Gülnihal. *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Canatar, Mehmet. "Şer'iyeye Sicillerinde Köle Ticareti ve Köle Muamelesi Çerçevesinde Düzenlenen Belgeler." *Arşiv Dünyası*, 2009, sy. 12, s. 38-41.

Çakır, İbrahim Ethem. "Osmanlı Toplumunda Köle ve Câriyeler, Sofya 1550-1684." *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2014, sy. 36, s. 201-216.

Çelik, Civan. *Bilinmeyen Yönleriyle Osmanlı Devleti'nde Kölelik*. Samsun: Yolcu Dergisi Yayınları, 2012.

Divan-ı Hümayûn Sicilleri Diyarbakır Ahkâm Defterleri (ed. Ahmet Zeki İzgöer). I-III, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016.

Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri Âmid Mahkemesi (ed. Ahmet Zeki İzgöer). I-X, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013.

Düzenli, Pehlül. *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*. İstanbul: Klasik Yay., 2005.

Ekin, Ümit. "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuk Kazasında Kölelerin Toplumsal Statüsü." *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2010, XXIX, sy. 47, s. 23-27.

Engin, Nihat. *Osmanlı Devleti'nde Kölelik*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.

-----". "Köle." *DİA*, XXVI, 246-8.

Erdem, Y. Hakan. *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909* (trc. Bahar Tırnakçı). İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkah ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.

Erdönmez, Celal. *Şer'iyeye Sicillerine Göre Kıbrıs'ta Toplum Yapısı (1839-1856)* (doktora tezi, 2004). Süleyman Demirel Üniversitesi SBE.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak* (trc. Gül Çağalı Güven – Özgür Türesay). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

Fendoğlu, Hasan Tahsin. *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Câriyelik*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996. *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar* (haz. Pehlül Düzenli). İstanbul: Klasik Yay., 2015.

Göyünç, Nejat. "Diyarbakır." *DİA*, IX, s. 466-9.

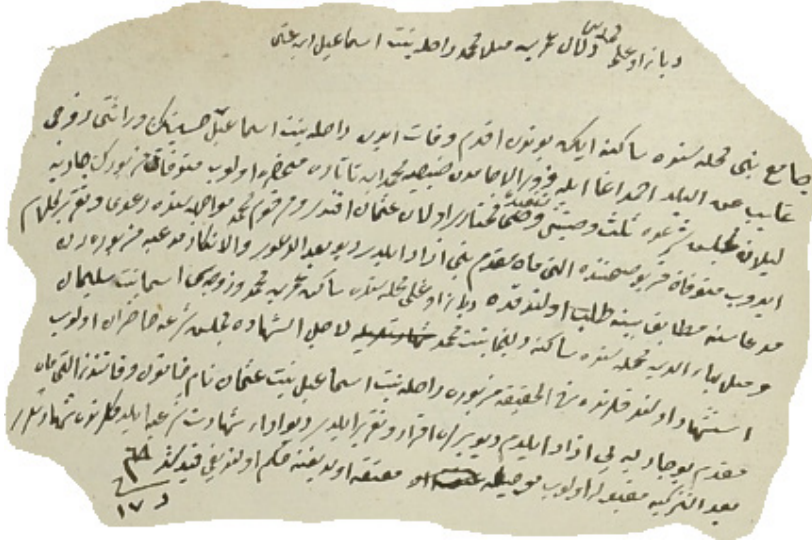
- Güler, Ümit. "17. ve 18. Yüzyıl Kıbrıs Kadı Sicillerine Göre Kölelik İddiası Karşısında Hürler ve Âzatlılar." *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, 2017, II, sy. 2, s. 169-194.
- "Kıbrıs Tereke Kayıtlarında Köleler (17. ve 18. yy.)." *İSTEM*, 2018, sy. 31, s. 107-23.
- "XVII. Yüzyıl Kıbrıs'ında Hürriyetin Tescili: İtknâmeler (Âzatlık Belgeleri)." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, LVIII, sy. 2, s. 63-88.
- Güneş Yağcı, Zübeyde – Emre Ataş. "Osmanlı Devleti'nde Kaçak Köleler: Abd-i Abık" *Osmanlı Devleti'nde Kölelik Ticaret, Esaret, Yaşam* (ed. Zübeyde Güneş Yağcı – Fırat Yaşa). İstanbul: Tezkire Yay., 2017, s. 297-324.
- Hamidullah, Muhammed – Mehmet Âkif Aydın. "Köle." *DİA*, XXVI, 237-246.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.
- Jennings, Ronald C.. *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: Women, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon*. İstanbul: The Isis Press, ts.
- Karataş, Ali İhsan. "Bursa Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Köleliğe Bir Bakış." *İSTEM*, 2007, sy. 9, s. 137-164.
- Lewis, Bernard. *Race And Slavery in The Middle East: An Historical Enquiry*. New York: Oxford University Press, 1990.
- Okçu, Davut. *Yezîdîlik ve Yezîdîler*. Konya: Tablet Kitabevi, 2007.
- Öz, Mustafa. "Râfiziler." *DİA*, XXXIV, 396-7.
- Öztürk, Mustafa. "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi." *Türkler*, X, 802-822.
- Öztürk, Yücel. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeginin Rolü ve Hacı." *Osmanlı Devleti'nde Kölelik Ticaret, Esaret, Yaşam* (ed. Zübeyde Güneş Yağcı – Fırat Yaşa). İstanbul: Tezkire Yay., 2017, s. 31-56.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, II, 1983.
- Sak, İzzet. *Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler 17. ve 18. Yüzyıllar* (doktora tezi, 1992). Selçuk Üniversitesi SBE.
- "İranlı Kölelerin Satışının Yasaklanması ile İlgili Fermanlar." *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1994, sy. 1, s. 259-66.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017.
- Şen, Ömer. *Osmanlı'da Köle Olmak*. İstanbul: Kapı Yay., 2007.
- Şener, Cemal. *Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır Tarihi*. İstanbul: Etik Yay., 2003.
- Tanıdı, Duygu. "1657 ve 1698 Yılları Arasında Kadı Sicilleri'ne Göre Rusçuk'ta Köleler ve Cariyeler." *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2013, sy. 34, s. 219-235.
- Toledano, Ehud R.. *As if Silent And Absent: Bonds of Enslavement in The Islamic Middle East*. New Haven: Yale University, 2007.
- *Slavery and Abolition in the Late Ottoman Middle East*. Seattle: University of Washington Press, 1998.
- *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Tuğluca, Murat – Ülkü Küçük. "Osmanlı Devleti'nde Savaş Esirlerinin İadesi: 1736 Osmanlı-İran Anlaşmasına Göre Acem Esirlerin Teslimi Meselesi." *Osmanlı'da Siyaset ve Diplomasi* (ed. Mehmet Yaşar Ertaş v.dğr.). İstanbul: Mahya Yay., 2016.
- Uğur, Yunus. "Şer'iyye Sicilleri." *DİA*, XXXIX, s. 8-11.
- Yaşa, Fırat. "Efendi-Köle İlişkisi Bağlamında Şeyhülislam Fetvaları." *Osmanlı Devleti'nde Kölelik Ticaret, Esaret, Yaşam* (ed. Zübeyde Güneş Yağcı – Fırat Yaşa). İstanbul: Tezkire Yay., 2017, s. 209-226.

----- “Between Life And Death: Slaves And Violence in Crimean Society in The Last Quarter of 17th Century.” *SUTAD*, sy. 47, 2019, s. 433-443.

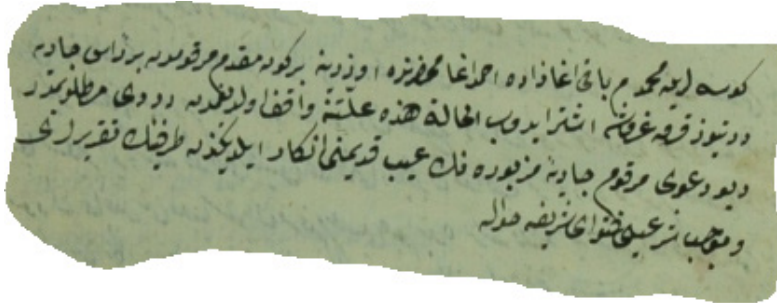
Yenişehirli, Şeyhülislam Abdullah Efendi. *Behcetü'l-Fetâvâ* (haz. Süleyman Kaya v.dğr.). İstanbul: Klasik Yay, 2012.

Yılmazçelik, İbrahim. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Ek-1: Köle ve Cariyelere Dair Örnek Sicil Kayıtları

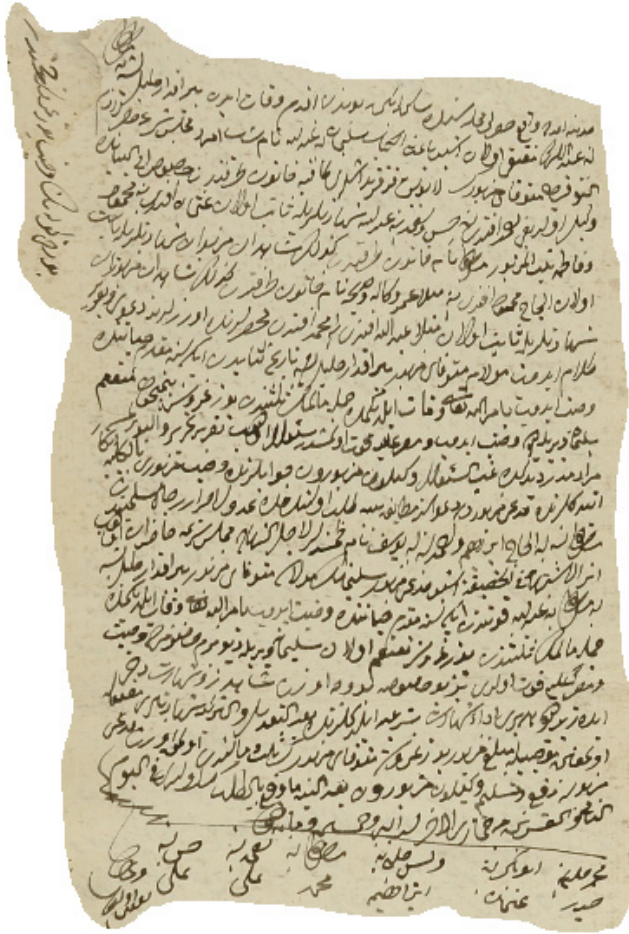

Belge 1: Cariye Leyla'nın azatlı olduğunu şahitler vasıtasıyla ispat etmesi, 1268/1852 (DŞS, 3702, 23a-1).

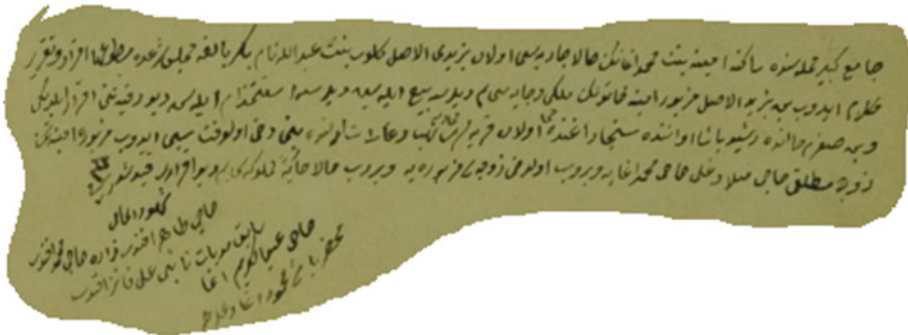

Belge 2: Köselerin Mehmed, bir gün önce Bakiağazâde Ahmed Ağadan almış olduğu cariyenin kusurlu olduğunu iddia ederek cariyeyi iade etmek istemesi üzerine yaşanan ihtilafın fetvaya havale edilmesi, 1245/1829 (DŞS, 3767, 23a-2).

Belge 4: Azatlı köle Süleyman b. Abdullah'ın, efendisinin kendisine vasiyet ettiği ancak varislerin vermekten kaçındıkları 100 kuruşu mahkeme kararıyla tahsili, 1152/1739 (DŞS, 3754, 131a-1).

Belge 5: Yezidi asıllı cariyenin “Ben Yezidiyyü'l-asl mezbûr Emine Hâtûn'un mülkü ve cariyesiyim, dilerse bey' eylesin, dilerse istihdâm eylesin” diyerek cariyeliğini ikrar etmesi, 1263/1847 (DŞS, 3803, 3b-4).